

Árpád-kori varázslás régészeti emlékei

Ismeretes, hogy a posztglaciális időben kialakult Balaton¹ kiterjedése jóval nagyobb volt, a mai tóénál. A Balaton legnagyobb kiterjedését László Gábor² és Cholnoky Jenő³ nyomán ismerjük. A Keszthelyi-, és Zalavári hátaik közt fekvő észak-déli irányú völgyben a mai Egregy magasságáig ért eredetileg a tó vize. Az öbölész északi része már a neolitikum előtt eltözege-sedett.⁴ Itt, Keszthely és Csersztomaj határának találkozásánál, a tőzeg keleti peremén emelkedik az Alsó- és Felsődobogó domb. A Dobogó és közvetlen környéke ismert régészeti lelőhely⁵, ahol a neolitikummal kezdődő temetkezési és települési jelenségekkel találkozunk. Valószínűleg azért sűrűsödnek itt össze a különböző korok emlékei, mert a Hévízi völgy középkori oklevelekben Hosszúsár⁶ néven ismert tőzeges völgyén átjáró vezetett a mai Egregy irányába.

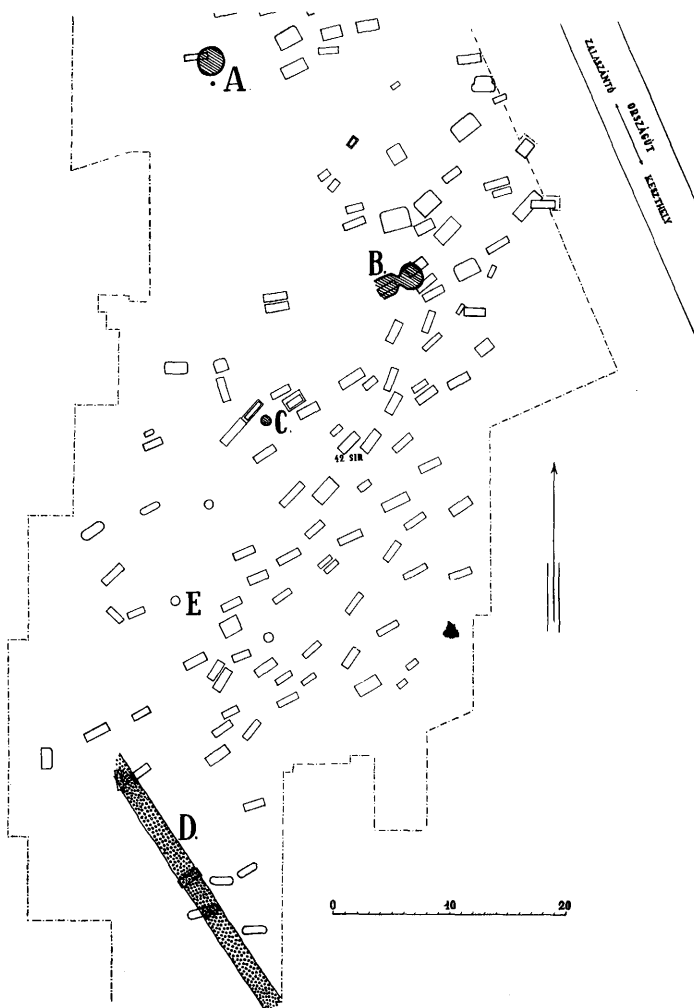
A Dobogó domb keleti lábánál, a Keszthely–zalasántói, és Csersztomaj–hévízi utak által határolt szántóföld északi részén 1955 és 1962 között nagyobb római temetőt tártunk fel.⁷ A római temető szélén IX. századi sírok kerültek elő. A IX. században ismerték tehát a római temetőt, valami itteni kisebb település halottait a római temetőhöz igazodva temette még el. A római temető feltárása során árpádkori települési jelenségeket is találtunk. Előkerült egy tüzelőgödör (1. kép, A), egy kemencemaradvány (1. kép, B). Ezekről délnyugatra 50 m-re 150 cm széles, dolomitzualékos útnyom csíkját (1. kép, D) figyeltük meg. A tüzelőgödör, kemence és útnyom között, a 83., 84., 88., 92. és 94. számú későrómai sírok közti szabad téren 40 cm átmérőjű, 80 cm mély gödörben fazékkal lefedett tojás és vas szeg került elő (1. kép, C). Ezt a leletet in situ helyzetben a 2. képen mutatjuk be. Röviden említettük már, korát XI–XII. századnak véve.⁸ A 42. számú sír területén, 30 cm mélységben talált Zsigmond denár (CNH II. 125a) későbbi szörvány, amelynek nincs köze a felsoroltakhoz. Egy kis, 50 cm átmérőjű gödröcske is előkerült még (1. kép, E), melyben vaskés, egy árpádkori edényfenék, tüzelésnyomok és szenesült gabonamaradványok voltak.

Az alábbiakban az árpádkori települési jelenségekre foglalkozunk, az E. gödör kivételével. Ezt érdekes növénytani leletei miatt külön dolgozzuk fel. (A dolgozattal kapcsolatos értékes segítségéért és tanácsaiért köszönetet kell mondanunk Bakay Kornél és Füzes F.

Miklós kollégáknak. A rajzokat Árpás Károly festőművész készítette, akinek munkáját ugyancsak ez úton köszönjük meg.)

1. A TERMÉSVARÁZSLÁS MARADVÁNYAI

Mint említettük, 40 cm átmérőjű és 80 cm mély gödörben fazékkal fedett tojás és vas szeg került elő. A barnászörös színű fazék 21,4 cm magas, szájának átmérője 17,7 cm, talpának átmérője 12,1 cm (3. kép). A széles, laposfenekű, hordó alakú testű edény nyaka tölcselesen szélesedik és gyűrűsen tagolt szájperemben

1. A Keszthely-dobogói ásásatás helyszínrajza.

1. Lagensskizze der Ausgrabung von Keszthely-Dobogó.

1. Le site des fouilles à Dobogó-Keszthely.

1. Схема кестхейско-добогоских раскопок.

végződik. Külső felületén mélyen bekarcolt spirálvonal díszítés látható. Az edény talpának közepén kör alakú fenékbélyeg helyezkedik el, melynek legnagyobb átmérője 6 cm. Három koncentrikus kör között egyenlőszárú, álló (görög) keresztet látunk, melynek szárai érintik a belső kört. A kereszt szárai által határolt körök közéjük egy-egy 0,2 cm átmérőjű pont dudorodik ki. A belső körgyűrűben sűrűbb, a külsőben ritkább vonalkázás figyelhető meg (4., 5. kép). A későbbiekben részletesen foglalkozunk még ezzel az edénnyel, itt kell viszont említenünk párhuzamait, hogy a lelet korát meghatározhatjuk.

A keszthely-dobogói edény legközelebbi analógiáit Zalaváron találjuk meg, ahol a jellegzetes peremkiképzés és a tölcséres nyak több darabnál is mutatkozik. Cs. Sós Ágnes a XI. századra teszi ezek korát⁹. Az analógiák sorában említhetjük azokat az edénytöredékeket is, melyeket Fülep Ferenc talált Pécsen, egy római sírkamrárt kitöltő törmelékanyagban. A dobogói edényhez hasonló példányokat Fülep a XI—XII. századra datálja¹⁰. Szabó Kálmán is közöl egy, a miénkhez hasonló cserépfazekat Kecskemérről, melyet cserépbográcsok¹¹ társaságában találtak. Szabó Kálmán szerint a XII—XIII. század ennek kora¹². Egy pécsi edényperemet, amely közeli rokona a dobogói darabnak, Parádi Nándor XIII. századnak határoz meg¹³. A budai vár egyik kútjából is került elő darabunkkal párhuzamba hozható, XIII. századi edény¹⁴. A budai vár XIII. századi leletanyagában is van a dobogói edénnyel rokon kerámia¹⁵. A hasonló, szórványos cserkúti fazekat¹⁶ Höllrigl József fejlett peremkiképzése alapján az Árpádkor végére, vagy valamivel későbbi időre keltezi¹⁷. Az analógiák sorában említhetjük azt a cserépfazekat is, melyet Méri István talált Tiszalök-rázosi ásatása során, az Árpádkorra téve annak korát¹⁸.

A dobogói fazék párhuzamainak felsorolásából láttuk, hogy az árpádkori kerámiánk korhatározása, kü-

2. A lelet in situ.

2. Das Bild in situ.

2. Les fouilles in situ.

2. Раскопки.

lönösen a nem rétegből kikerült példányok esetében csak tágabb időhatárokra belül lehetséges. Mivel az analógiák zöme az Árpádkor késői szakaszára keltezhető, a dobogói edény korát a XII—XIII. századra tehetjük, némileg módosítva korábbi nézetünket.¹⁹

Első pillanatban is látszott, hogy valamilyen babonás eljárás emléke a szóbanforgó edény és tartalma. Nem lényegtelen megjegyeznünk, hogy az edényt új, használatlan állapotban alkalmazták erre a célra. Az új edény szerepe különböző, ma is élő babonákban, közismert²⁰. A fazék külső felületét, főleg a talajszinhez közelebb eső fenékrészt eléggé megviselte a fagy, ép részein azonban tüzelésnyomok nem figyelhetők meg. A külső felületbe karcolt spirálvonal díszítés élein sem tapasztalható kopás, az edényen több helyen is található, készítés közben keletkezett ujjnyomok redői is kopásmentesek.

A lelet gödörben került elő. Makkay János mutatott rá²¹, hogy a termékenységiteneknek rendezett áldozatok helyéül azért választották a gödröket az őskorban, mert gödrök voltak az élelemtárolók is. Ossarnban feltárt egyik későrézkori gödörben talált kb. 30 kg megszenesedett búza²² nyilván gabonaáldozat, tehát termékenységet adó maradványa. A görögök áldozati gödréről Homérosz ad jó leírást²³.

A gödör és termékenységet adó korábbi kapcsolata a babonákban őrződött meg. Ezzel kapcsolatban a zalaegerszegi Állami Levéltár egy új szerzeményű, közöletlen kéziratát említhetjük²⁴, melybe a következőket jegyezték be 1790 táján: „Hogy az méhek egész esztendőben gazdagok legyenek és ki teleyenek. Karátson napján egy rákot fogj és egy új fazékba bé fedvén új fedővel a rákot ted az fazékba fed bé és vasoraly az minden ételedből az asztalodról azon fazekba egy kitsit vess

3. XII—XIII. századi fazék, Keszthely-Dobogóról.

3. Topf von Keszthely-Dobogó aus den Jahrhunderten 12—13.

3. Pot datant du XIIe ou du XIIIe siècle, trouvé à Dobogó-Keszthely.

3. Горшок XII—XIII. вв. из Кестхейя — Добого.

és vacsora után hátal hátra menvén meny az mehesbe s fazekastul asd el.”

Az elásás és az új fazék egyezik, további párhuzamot azonban nem vonhatunk már. A dobogói edény alatt, mint említettük, tojást és vas szegyet találtunk. A tojás héját az edénybe szivárgott föld összezúzta ugyan, a héjmaradványok szerint azonban egészben és sértetlenül került a tojás a fezek alá. A tojásra, hegyével felfelé vas szeg volt támasztva. Az érintkezés környékén a vas sok színezték a tojás héját. Lényeges számunkra, hogy nem tyúk tojását találtuk meg, hanem kanalasgémét²⁵ (*Platalea leucorodia* L.). A kanalasgém tojása 65—75 mm hosszú, 42—47 mm átmérőjű.²⁶ Május közepe táján költ ez a madár²⁷, így a lelet földbekerülése is erre az időszakra tehető.

Kérdés, véletlenül, vagy tudatosan választottak vízimadár tojást az elásásra? A XII—XIII. században, mint okleveles adatokból tudjuk, a Balaton Sármellék magasságáig ért még föl a Hévízi völgyben²⁸, kanalasgém fészkelésére alkalmas terület e tájon, a parti nádasokban kereshető csak. A későbbiekben szóbakerülő kis, dobogói árpádkori teleptől 8 km távolságban gyűjthették csak a felhasznált tojást. Meg kell jegyeznünk, hogy a múlt században is, amikor a vízimadarak még tömegesen fészkeltek, tojásuk szinte népelelmezési cikkek számított²⁹, sokkal inkább így lehetett ez az Árpádkorban. Nem gondolhatunk tehát arra, hogy kizárólag az elásott kanalasgém tojás kedvéért tették meg ezt a jelentékeny utat.

Ugyanakkor a vízimadárral kapcsolatban meg kell említenünk, hogy a bronzkortól kezdve igen gyakori az

4. A Keszthely-dobogói XII—XIII. századi edény fenékbélyege.
4. Bodenstempel des Geschirrs von Keszthely-Dobogó aus den Jahrhunderten 12—13.
4. La marque de fond du pot datant du XIIe ou du XIIIe siècle, trouvé à Dobogó-Keszthely.
4. Клеймо на дне горшка XII—XIII вв. из Кестхейя — Добого.

ábrázolása³⁰, mivel napszimbólumnak tekintették ezt a madarat³¹. Sok példával igazolható ez. Figyelmet érdemel egy csehországi késővaszkori lelet, melyet F. A. Scheltema közöl³². Négyküllős napkerék közepén kis edényből négy madár eszik, a kerék szélén további négy madár áll. Mindezt összevetve tudatosságot látunk abban, hogy a XII—XIII. században vízimadár tojását választották babonás cselekmény tárgyául.

Ipolyi Arnold rámutatott már a különböző népeknél élő ősi mondára, hogy a világ tojásból keletkezett³³. Maria-Lioba Lechner részletesebben foglalkozik a kérdéssel és kimutatja, a különböző helyen és népeknél megtalálható mítosz közös magja az, hogy a tojás az élet forrása és minden létező eredete³⁴. Mivel a tojásból keletkezik az élet, a tojás az újjászületés, feltámadás jelképe, de termékenységi szimbólum is³⁵. A dobogói lelettel kapcsolatban eszik a szepulchrális gondolatkör, melyet wormsí római szarkofágban talált festett lúdtojásokkal kapcsolatban részletesen tárgyal számos analógia említésével Maria-Lioba Lechner említett dolgozatában. A magyarországi gazdag anyagot természetesen nem ismerheti. Ezzel kapcsolatban csak a vörsi langobard temető vörös festésű tojására³⁶ és az avar sírok karcolt tojásaira utalunk³⁷ itt. Egyetlen megjegyzésünk csupán az, hogy a sírba helyezett tojásnak etnikumjelző szerepet nem tulajdoníthatunk.

A tojás említett termékenységi szimbóluma érdekesebb most számunkra. Ismeretes, hogy a tojás, mint a termékenység közvetítője, fontos szerepet játszik a termés-, és állatvarázslatokban³⁸. Az ezzel kapcsolatos hatalmas anyagból a dobogói lelethez hasonló adatokat foglaljuk össze a kö-

5. A Keszthely-dobogói XII—XIII. századi edény fenékbélyege.
5. Bodenstempel des Geschirrs von Keszthely-Dobogó aus den Jahrhunderten 12—13.
5. La marque de fond du pot datant du XIIe ou du XIIIe siècle, trouvé à Dobogó-Keszthely.
5. Клеймо на дне горшка XII—XIII вв. из Кестхейя — Добого.

6. Vas szeg a Keszthely-dobogói XII-XIII. századi leletből.

6. Eisennagel des Fundes von Keszthely-Dobogó aus den Jahrhunderten 12–13.

6. Clou trouvé dans les fouilles de Dobogó-Keszthely.

6. Железный гвоздь из находок XII—XIII. вв. в Кестхей —

vetkezőkben. Az anyag szelektálását megkönnyíti, hogy Dobogó esetében, mint az alábbiakban rátérünk majd, a lelet telep közelében került elő. Ennek figyelembevételével a következő adatokat említhetjük a mai néprajzi párhuzamok közül:

Szentgyörgynapon tojást kell a ház közelében elásni, akkor kerüli a házat a betegség³⁹. Húsvétkor szentelt pirostojást dobznak át a háztetőn és ahol leesett, ott ásták el. Azt tartják, hogy az ilyen házba nem üt a villám⁴⁰. Kalotaszegen, ha valakinek nincs szerencséje a marháival és azt gondolja, hogy boszorkány rontotta meg azokat, egy fekete tyúk tojását mindkét végén kifúrja és a tojás tartalmát az állatok eledelére fűjja. A tojás héját valami hegytetőn elássa és e szavakat mondja: „Ha a boszorkány, aki marháimat megrontja, itt elrepül, dobd utána hegy a tojást, hogy megdögöljön⁴¹.”

Az elásott tojás, mint a szűkrefogott felsorolásból is látjuk, távol tartotta a betegséget, elhárította a villámot és a rontást. Az antik ember, csakúgy, mint a mai természeti népek, az embert a természet részéről érő káros behatásokban nem tudott még egyszerű, természetes folyamatokat látni, azokban különböző szellemi lények

ártó, rosszindulatú tevékenységét vélte felismerni⁴². A tojásnak tulajdonított apotropäikus erő távol tudta tartani elképzelésük szerint ezeket az ártó lényeket. A dobogói leletet az elsőnek említett néprajzi párhuzam egyik kifejezési formájának tekintjük és úgy gondoljuk, hogy a ház és háztartás biztonságát, jólétét kívánták a tojás elásásával biztosítani.

Említettük már, hogy a tojásra fektetve vas szeget találtunk, hegyével felfelé állítva. A négyélű, kovácsoltvas szeg 9,4 cm hosszú (6. kép). A szeg enyhén ívelt alakja elárulja, hogy azt használták már, nem újonnan került a földre. Alakja és nagysága egyezik az orosházi sírlelet koporsószegeivel,⁴³ de sok más analógiát is lehetne még említeni. Feltehető, hogy Dobogó esetében másodlagosan felhasznált koporsószeeggel van dolgunk.

A szeg vasból van. A vas elűzi a szellemeket⁴⁴, amit Holló Dezső úgy magyaráz, hogy a vas ismerete előtt az ember nehezen boldogult a természettel, a vas viszont úrrá tette az embert a természet, és így hite szerint a szellemek felett is⁴⁵

A szeggel kapcsolatban igen sok babona él ma is, ezekből említünk párat. A szeg beverése megakasztja a gonosz hatalmát⁴⁶. Gombostűt szúrnak gonoszjárónapokon az ajtófélfába, ha gonosznak vélt ember jön a házhoz⁴⁷. Szeget vernek a beteg gyermek feje fölé, vagy boronaszegre fejik a tejet, ha fölét vesztette⁴⁸. Szeget szúrnak a földre vetés után, a madarak kártétele ellen⁴⁹.

A koporsószeg hatása fokozott. A tyúkok ülőhelyébe vert koporsószeg tojásvarázsló⁵⁰, a ragadozó állatok sem tesznek így kárt bennük⁵¹. Koporsószeeggel kell a fájós fogat piszkálni, kiáll belőle a fájás⁵². Hódmezővásárhelyen⁵³ és Göcsejben⁵⁴ úgy tartották, hogy az ellenség jászolába vert koporsószegetől ló, marha megdöglik. Szótlanul meghalt, vagyis beszélni még nem tudó gyermek koporsójából származó szeggel háromszor megkerülik a vetést és a szeget a földön hagyják, hogy a madarak kárt ne tegyenek abban⁵⁵. Meck-

7. XII—XIII. századi edénytöredék Keszthely-Dobogóról.

7. Geschirrfragment aus den Jahrhunderten 12–13 von Keszthely-Dobogó.

7. Tesson de pot du XIIe ou du XIIIe siècle, des fouilles de Dobogó-Keszthely.

7. Обломок гончарного изделия XII—XIII. вв. из Кестхейя—Добого.

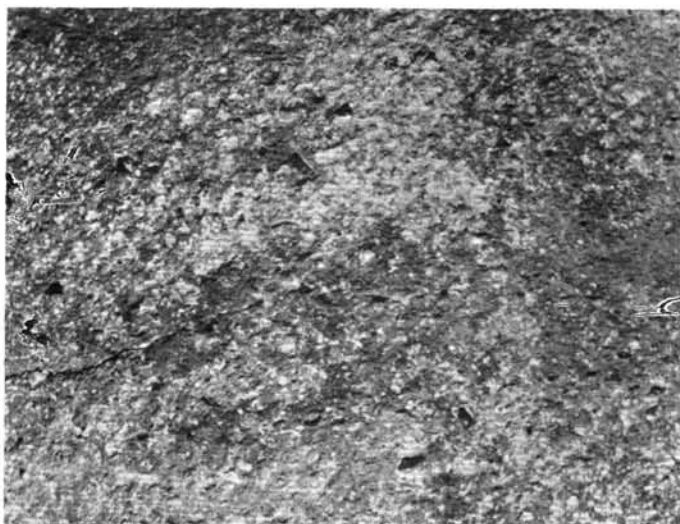
8. Bazaltszemcsék a Keszthely-dobogói edény anyagában.
 8. Basaltkörner im Stoffe des Geschirrs von Keszthely-Dobogó.
 8. Eclats de basalte dans la matière du pot de Dobogó-Keszthely.
 8. Базальтовые зернышки из материала посуды, найденной в Кестхейе — Добого.

lenburgi német babonás elképzelés szerint a tolvaj lába nyomába vert koporsószegettől a tolvajnak meg kell halnia⁵⁶.

A vas szeg gonoszúzó, ez a hatás fokozott a koporsószeg esetében. Az apotropäikus erőt megtestesítő tojást koporsószeggel védik a dobogói lelet esetében. A szeg ugyanazt a szerepet tölti itt be, mint az említett vörsei és wormsi sírok tojásainál a vörös festés. A vörös szín antidémonikus ereje közismert⁵⁷. Nagyon valószínű, hogy ebbe a gondolatkörbe sorolandók az említett avar tojások karcolatai is. A mi húsvéti „hímestojásunk”, vagy „pirostojásunk” is ezt a gondolatot fejezi ki.

A keszthelyi—dobogói tojást és vas szeget szájával lefelé fordítva fedte a tárgyalt edény. Ezzel kapcsolatban több gondolat vetődik fel. A tojás apotropäikus, bőségehozó ereje csak akkor van meg, ha ép, egész. Ha egy asszony nem akar gyereket, az esküvőre menet vígyen magával egy tojást a templomba és hazaérve dobja azt a földre⁵⁸. A borítóedénynek biztosítania kellett a tojás épségét. Úgy gondoljuk azonban, hogy leletünk esetében más, fontosabb szerepet is szántak az edénynek.

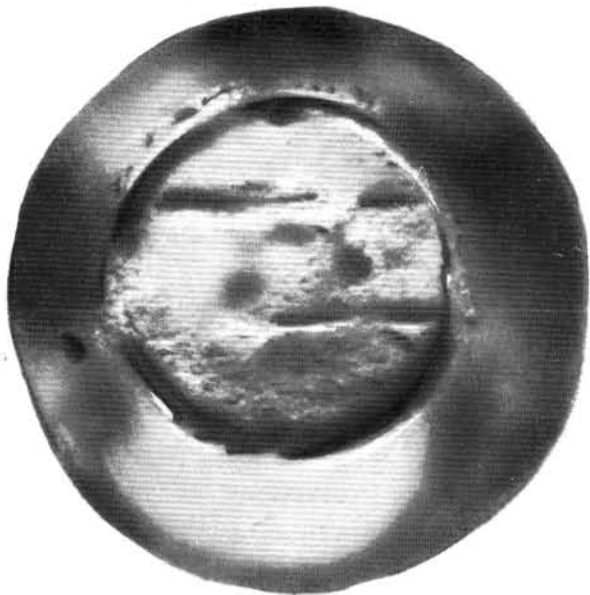
A szájjal lefelé fordított edény elzárja a szellemi erő áramlását, jót és rosszat egyaránt megköt. Ha tyúk ül a tojás és edényt, fedőt szájával lefelé tesznek le, tojásba fullad a csirke⁵⁹. Hasonlót eredményez a karimával asztra tett kalap is⁶⁰. Dömötör Sándor egy vasvári, népi gyógyászatban használt edényfedővel kapcsolatban sok néprajzi adatot hoz a szájjal lefelé fordított edény jelentőségére. Úgy gondoljuk azonban, hogy túlzottan racionálisan, túlzottan a mai szemzőgből mérlegeli a szájjal lefelé fordított edény gondolati hátterének kialakulását⁶¹. Sajnos figyelmen kívül hagyta azt

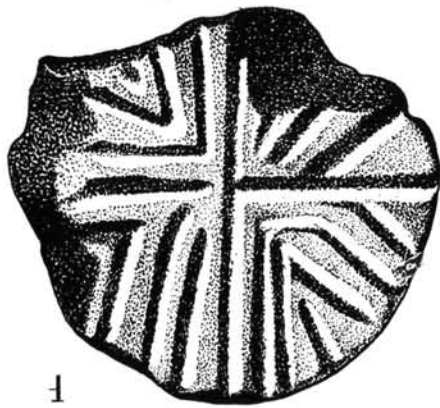
a gazdag és sokrétű régészeti adatot, amit Makkay János gyűjtött össze^{61a}. Lényeges számunkra Dömötör Sándor és Makkay János anyaggyűjtéséből az, hogy a szájjal lefelé fordított edény jót és rosszat egyaránt megköt⁶². Így már értjük azt a göcseji szokást, amit burgonyaültetés előtt, a tolvajok ellen alkalmaznak. Ültetés előtt három kis lyukat ásnak a krumpliföldön, azokba egy-egy szem krumplit tesznek és egyet serpenyővel lefednek^{62a}. A lefordított serpenyő elzárja a tolvaj elől a krumplitermést.

Forrer egy felsőegyiptomi neolitikus sírt említ, melyben szájjal lefelé fordított edény fedte a halottat⁶³. Makkay további példákat is említ hasonló esetekre^{63a}. Egyetérthetünk vele, hogy a halottól való félelem, a „hazajárás megátlása” gyanítható itt. Számos őskori, de császarkori sírt is ismerünk, ahol szájjal lefelé fordított edénnyel, tállal fedték le az urnát, vagy a hamvakat, hasonló okból.

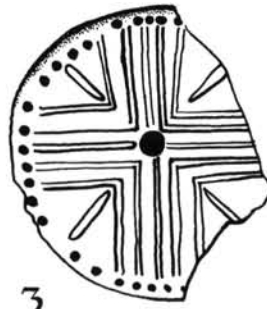
Ossarni későbronzkori kultikus gödrökben több esetben is talált J. Bayer szájjal lefelé fordított edényeket⁶⁴. Bayer további példákat is hoz erre a szokásra^{64a}. Banner János a Hódmezővásárhely-bodzásparti 28. számú kultikus gödörben figyelt meg hasonló elhelyezésű edényeket⁶⁵. A keszthelyi Balatoni Múzeum 1949-ben nagyobb bronzkorvégi-koravaskori edény-anyagot szerzett meg Balatonföldváról. Az edények a találók szerint egytől-egyig szájjal lefelé voltak fordítva⁶⁶. Makkay szerint a szokás délen vehette eredetét, melyre több bizonyító példát is hoz^{66a}. A fiatalabb anyagból említjük, hogy az ampelumi Fortuna Salutaris és Jupiter szentély romjainak törmelékretege alatt talált gödörben szájjal lefelé fordított, rongált bronzedények kerültek elő különböző mélységből. A leletet ismertető Novák József rituális okokat lát ebben és úgy gondolja, hogy az isteni tiszteletre már alkalmatlan edényeket földelték el így⁶⁷. Az úrböpusztai 42. számú későavari sírban hasonfekvő csontvázat találtak, amely mellett szájjal lefelé fordított edény állott⁶⁸. A hasonfekvő csontváznak jelentős irodalma van⁶⁹. Ebből tudjuk, hogy a vámpírnak tartott halott „hazajárását” akarták megszüntetni úgy, hogy temetés után

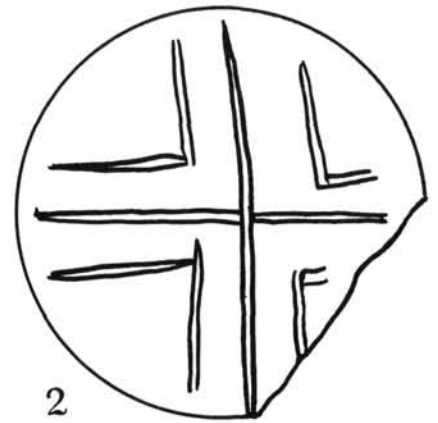
9. Kézikorong párhuzamos deszkáinak varratnyomai (Budinsky-Kricka után).
 9. Nahtspuren der parallelen Bretter von einer Handscheibe. (Nach Budinsky-Kricka.)
 9. Traces des jointements des planches parallèles d'un tournoir à main (d'après Budinsky-Kricka).
 9. Следы спайки параллельных досок гончарного круга (по Будинскому — Кречка).

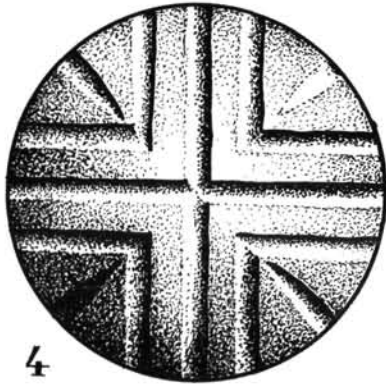
1

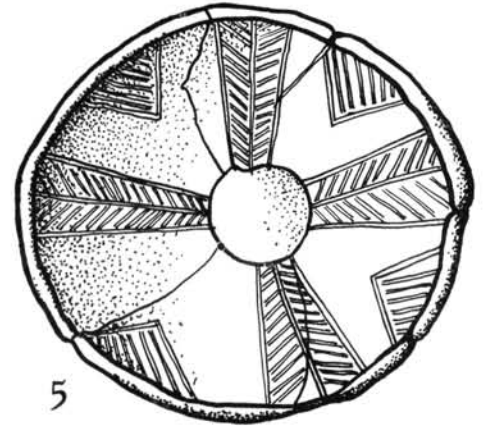
3

2

4

5

10. 1. Seskloi pecsétlő (Kutzián után). 2- Tordosi fenékjegy (Roska után). 3. Trójai agyagtárgy (Dörpfeld után). 4. Trójai arany gomb (Dörpfeld után). 5. Lengyeli tál belseje (Wosinsky után).

10. 1. Stempel von Sesklo (nach Kutzián). — 2. Bodenzeichen von Tordos (nach Roska). — 3. Trojanischer Tongegenstand (nach Dörpfeld). — 4. Trojanischer Goldener Knopf (nach Dörpfeld). — 5. Das Innere einer Schüssel von Lengyel (nach Wosinsky).

10. 1. Cachet de Sesklo (d'après Kutzián). — 2. Marque de fond de Tordos (d'après Roska). — 3. Objet d'argile de Troie (d'après Dörpfeld). — 4. Bouton d'or de Troie (d'après Dörpfeld). — 5. Intérieur de plat de Lengyel (d'après Wosinsky).

10. 1. Шошклойская печатка (по Кутциану). 2. Тордошское донное клеймо (по Рошке). 3. Торянский глиняный предмет (по Дёрпфельду). 4. Торянская золотая пуговица (по Дёрпфельду). 5. Внутренняя часть лендельского блюда (по Вошинскому).

kiásták a halottat, hasra fordították a hullát és arccal lefelé földelték el ismét. Az eljárás során az ürböpusztai sírban lefordították az edényt is, mintegy elzárva ezzel a halott elől az élelmet. Fokozni vélték tehát a büntetést.

A szájjal lefelé fordított edény jót és rosszat egyaránt megköt, elzár, további védelmet biztosított tehát a tojás számára. Mivel azonban elzárta azt a jót is, amit a tojás képviselt, szabad utat kellett nyitni a jó kiáramlásának. Ezt úgy vélték elérni, hogy az edény talpát 0,5 cm átmérőjű lyuk formájában kifúrták (4., 5. kép). A fúrás a talp felől indult az edény belsejébe és befelé haladva a furat kicsit tölcésesedik. Említettük, hogy az edény használatlanul került a földbe, az átfúrásnak gyakorlati értelme nem volt tehát. Az átlukasztás szélei annyira élesek, hogy önmagukban is a használat ellen szólnak. Ezt azért említjük, mert az alföldi XV—XVI. századi telepekről ismertek olyan edények, melyeknek talpán egy, vagy több lyuk van. Ezeknek gya-

korlati rendeltetését nem ismerjük. Szabó Kálmán sütétnél használt borítóedényekre gondol⁷⁰, Rybakov a túrókészítés lehetőségét veti fel⁷¹.

A dobogói edény talpának átfúrása nem gyakorlati okokból történt. Hogy a halott lelke el tudjon szállni, a halál pillanatában kinyitják a halottas szoba ablakait⁷². Az őskori temetkezési urnák átlukasztásai a halottas szoba nyitott ablakaihoz hasonlóan a lélek szabad útját voltak hivatva biztosítani⁷³. A népvándorláskori urnákon is megtalálható az elgondolásnak megfelelő átfúrás⁷⁴.

Néhány dolgot szeretnénk még említeni a dobogói lelettel kapcsolatban. A növe Hold növel, termést, hajat, vagy körmöt. Telehold esetén éri el a Hold a növesztő hatás tetőfokát, ez a termésvarázslatok ideje⁷⁵. Nagyon valószínű, hogy a dobogói lelet is telihold idején került a földbe.

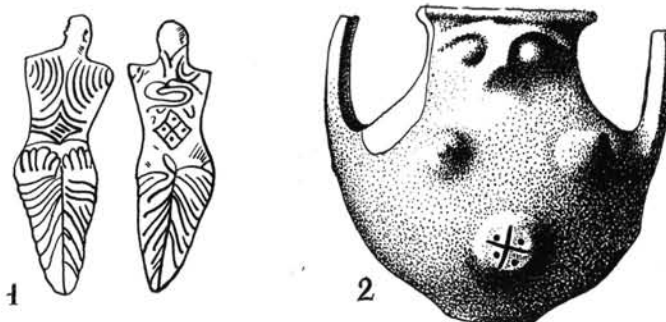
A legtöbb varázslást meztelenül kell végrehajtani. „A ruha ugyanis megakadályozza a teljes testi erő sza-

11. 1. Cucuteni idol (Déchelette után). 2. Trójai arcos urna (Schmiedt után). 3. Laibachi edény (Schuchardt után). 4. Laibachi idol (Roska után). 5. Trójai orsógomb (Schmiedt után).

11. 1. Idol von Cucuten (nach Déchelette). — 2. Trojanische Urne mit Gesicht (nach Schmidt). — 3. Laibacher Geschirr (nach Schuchardt). — 4. Laibacher Idol (nach Roska). — 5. Trojanischer Spindelknopf (nach Schmidt).

11. 1. Idole de Cucutène (d'après Déchelette). — 2. Urne à têtes d'homme de Troie (d'après Schiedt). — 3. Pot de Laibach (d'après Schuchardt). — 4. Idole de Laibach (d'après Roska). — 5. Peson de fuseau de Troie (d'après Schiedt).

11. 1. Кукутенский идол (по Дехелетте). 2. троянская лицевая урна (по Шмидту). 3. Лайбахская посуда (по Шухардту). 4. Лайбахский идол (по Рашке). 5. Троянская пуговичка от веретена (по Шмидту).

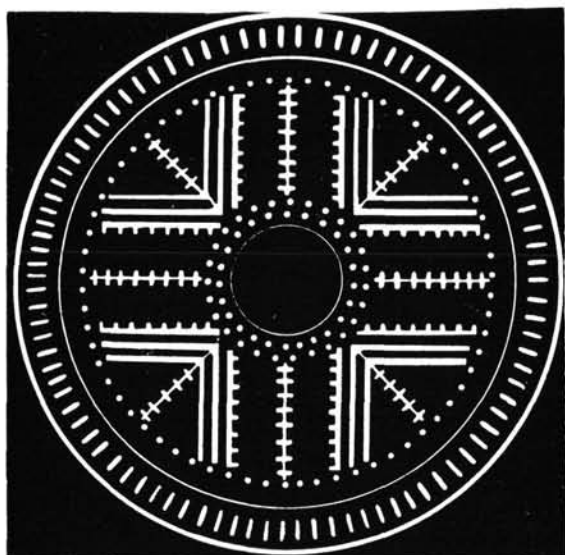
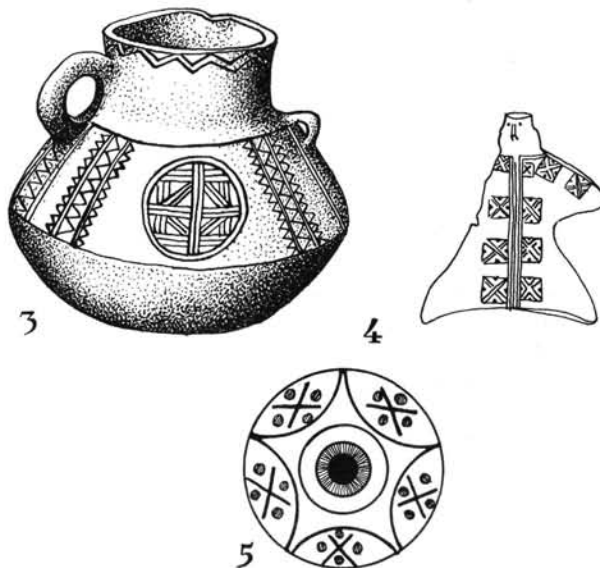

bad áramlását, a gonosz bennünk marasztalására igen alkalmas” írja Szendrey Zsigmond és hozzáteszi, hogy a kultúra haldtával az ingben lét, a fej fedetlensége, az öv megoldása helyettesítheti a teljes meztelenséget⁷⁶. A XII—XIII. században a dobogói leletet még meztelenül áshatták el.

A zalaegerszegi Állami Levéltár 1790 táján keletkezett említett kézírata szerint „háttal hátrafelé menve” kell a méhesben a méhek biztonságát szolgáló varázslást végezni. Ugyanígy megy kenyérsütéskor a gazdasszony a kútra vízért⁷⁷. Sok más példát is említhetnénk még a hátrafelé menésre⁷⁸. A cél érthető, az ártó lények figyelmének elterelése, becsapása. Lehet, hogy ez a motívum is szerepelt a dobogói lelet földbe kerülésénél.

A dobogói varázslás idején népünk két-három százada keresztény volt már. Feltétlenül keresztény volt az, vagy voltak azok, akikkel a lelet kapcsolatban állott. Nem meglepő azonban, hogy ősi gyökerű babonás szokás bukkan fel keresztény környezetben. A pogány hagyományok élénken éltek még a köztudatban, aminek számos XI—XII. századi emlékét gyűjthette össze Szőke Béla.⁷⁹ A dobogói lelet párhuzamai napjainkig vezetnek, mint a felsorolt példákban láttuk.

A pogány hagyományok, ősi babonás szokások fennmaradása és szívós élete érthető. „A babona célja mindig praktikus: a gonosz ártalmainak megakadályozása

és bizonyos kívánságok megvalósulására törekvő” írja Szendrey Zsigmond⁸⁰. Ella Kivikovski finn kutató részletesebben szól erről⁸¹, bár lényegileg ugyanezt mondja: „A vallás és mágia olyan szorosan függött össze ekkoriban, hogy a kettőt lehetetlen elválasztani egymástól. Mindkettőnek az alapja a természetfeletti erőkben és összefüggésekben való hit, amelyek befolyásolják az ember életét. A különbséget úgy jellemezhetnénk, hogy a vallásos beállítottság az alávetettség, engedelmesség, imádáson és áldozáson alapszik, a mágikus hit viszont azon a többé-kevésbé tudatos törekvésen, hogy az illető maga is természetfeletti erőket szerezzen, vagy megszerezze az azok feletti uralmat. A kettő elvileg és gyakorlatilag is szétválaszthatatlan.” A természetfeletti erők működésének korlátozása, szabályozása, a feletti való uralom biztosítása az a törekvés, ami a pogány hagyományok életét, bár csökkenő tendenciával, de napjainkig biztosította.

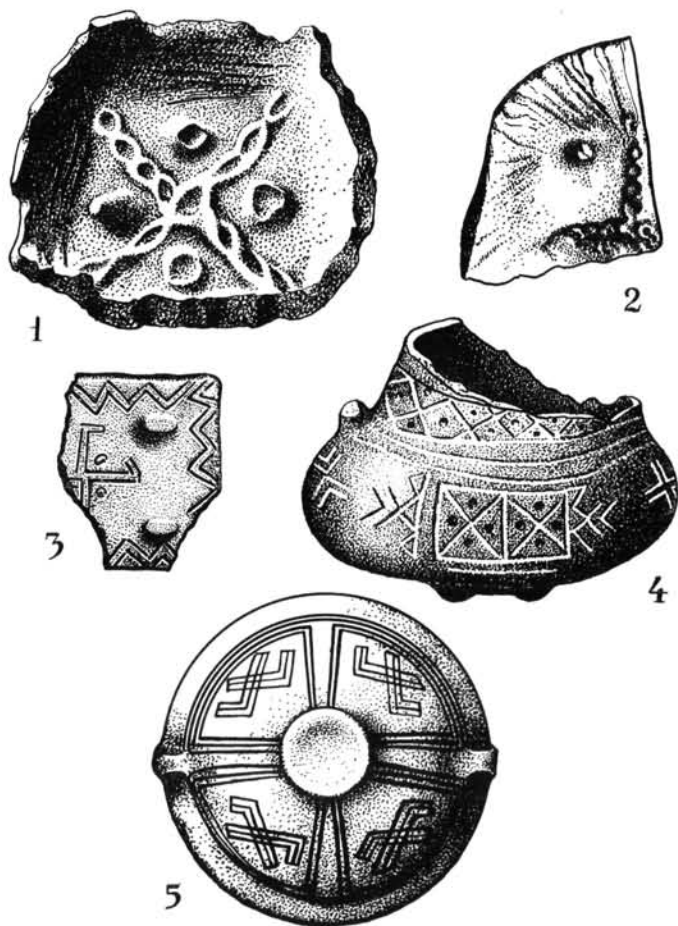
Szözlünk már arról, hogy a dobogói varázslás régé-

12. Zóki típusú tál díszítése (Novotny után).

12. Verzierung einer Schüssel des Typs von Zók (nach Novotny).

12. Décoration d'un plat du type de Zók (d'après Novotny).

12. Украшение зокского блюда (по Новотному).

szeti anyaga telepen került elő. A telepnek viszonylag kevés megfigyelhető nyomát találtuk meg. A tárgyalta varázslás emlékeitől (1. kép, C) északra, 30 m-re 250×220 cm méretű ovális gödröt figyeltünk meg, amely 80 cm mély volt, így az alatta fekvő 113. számú későrómai sírt nem zavarta meg. A gödör teknőszerű fenéke gyengén át volt égvé, alján cseréppel, állatcsonttal kevert hamuréteget találtunk. A gödör déli peremén 18 cm átmérőjű cölöplyukat észleltünk, amelyben a szolgálfa, vagyis a bogrács tartására szolgáló ágas nyomára gondolunk (1. kép, A).

Vidékünkön az északi szél az uralkodó, a széliránynak megfelelően a népi építkezések tengelye is észak-déli⁸². Az említett gödörben rakott tűz füstjét délnek

14. 1. Skandináviai sziklarajz (Richter után). 2. Dunaújvárosi csüngő (Patay után). 3. Csehszlovákiai tű (Aberg után).

14. 1. Skandinavisches Felsenskizze (nach Richter). — 2. Anhängsel von Dunaújváros (nach Patay). — 3. Nadel aus der Tschechoslowakei (nach Aberg).

14. 1. Dessin rupestre scandinave (d'après Richter). — 2. Pendeloque trouvée à Dunaújváros (d'après Patay). — 3. Fibule trouvée en Tchecoslovaquie (d'après Aberg).

14. 1. Скандинавский рисунок на скале (по Рихтеру). 2. Дунануйварошская подвеска (по Патая). 3. Чехословацкая игла (по Авергу).

13. 1. Tószegi parázsbortó (Banner után). 2. Tabáni edény (Schreiber után). 3—4. Tószegi edények (Banner után). 5. Kisapostagi tál (Mozsolics után).

13. 1. Glutdeckel von Tószeg (nach Banner). — 2. Geschirr von Tabán (nach Schreiber). — 3—4. Geschirre von Tószeg (nach Banner). — 5. Schüssel von Kisapostag (nach Mozsolics).

13. 1. Étouffoir de Tószeg (d'après Banner). — 2. Pot de Taban (d'après Schreiber). — 3—4. Pots de Tószeg (d'après Banner). — 5. Plat de Kisapostag (d'après Mozsolics).

13. 1. Тосегская облицовка жаровни (по Баннеру). 2. Табаньская посуда (по Шрейберу). 3—4. Тосегская посуда (по Баннеру). 5. Кишапотагское блюдо (по Можоличу).

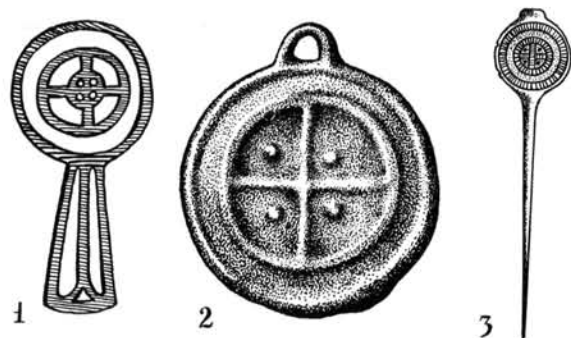
vágta a szél. Aki a tűzzel, étellel foglalkozott, északon tartózkodott, ahol a füst nem zavarta és a szolgálfa nem gátolta mozgását. Itt, az északi oldalon lehetett felhalmozva a tüzelő is, ami így kényzbe esett és a kipattanó szikrától is védve volt.

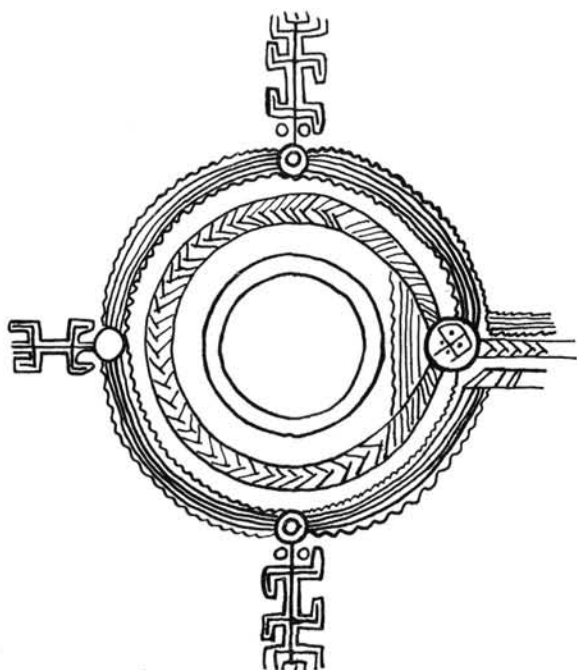
A tüzelőgödörből előkerült cserepek egyetlen, nagyobb edényhez tartoztak. Kb. 40 cm szájmérőjű fazék perem és oldaldarabjait találtuk meg, melynek fenékrésze sajnos nem került elő (7. kép). Ez közeli rokona a már tárgyalta, varázsláshoz tartozó edénynek. Alakja, peremkiképzése, oldalán alkalmazott bekarcolt spirálvonal díszítése annyi egyezést mutat azzal, hogy a kettőt egy műhely termékének tekinthetjük.

A varázslási maradványoktól (1. kép, C) 12 m-re ÉK-re kemence nyomai kerültek elő (1. kép, B). A kemence fenéke 35 cm mélységben volt a talajszint alatt, így az eke járása annyira összeroncsolhatta, hogy eredeti nagyságát nem rekonstruálhattuk. Törmelékei 220 cm-es körben feküdtek. A kemence szája nyugatnak nézett, ahol 45 cm mélységű, közel téglalap alaprajzú hamusgödör került elő. Ennek alja enyhén át volt égvé. A kemence korát fenékének sározásában talált cserépanyag a tárgyalta jelenségekkel egy időre határozza meg. A sározásból kisebb, lapos kövek is kikerültek.^{82a}

A tüzelőgödörtől, kemencétől DNY-ra, kb. 50 m-re, 150 m szélességben dolomitzuzalékos út hosszan húzódnó csíkját találtuk (1. kép, D). Ez az 5—6 cm vastag út áthúzódott a későrómai és IX. századi sírok felett, kora tehát későbbi azoknál. Feltételezzük, hogy a kis telep egyéni épületéhez vezetett, amely ott állhatott, ahol az út hirtelen megszakad.

A római temető feltárása során a vázolt település környékét felástuk, további települési jelenség, egyéb árpádkori leletanyag nem került elő. A 42. számú későrómai sír feltalajában talált, említett Zsigmond denár

15. Kaukázusi edény díszítése (Reszler után).
 15. Verzierung eines kaukasischen Geschirrs (nach Reszler).
 15. Ornamentation d'un pot caucasien.
 15. Украшение кавказской посуды (по Реслеру).

2. A DOBOGÓI TELEP KERÁMIÁJÁNAK TECHNIKAI KÉRDÉSEI

A varázslásnál használt fazék (3. kép) anyaga kvarc-
 szemekkel és kavicsal soványított agyag⁸⁷. A soványítá-
 sra használt anyagban bazalttöredékek is vannak (8.
 kép). A bazalt nem jellemző, úgy látszik, csak véletle-
 nül keveredett a soványítóanyagba. A soványításra
 használt anyag részletesebb és tüzetesebb geológiai
 vizsgálata feltehetően közelebbi eredményt is adna az
 edény készítési helyére vonatkozóan, a rendelkezé-
 sünkre álló lehetőségek határain belül is megállapíthat-
 juk azonban, hogy darabunk nem Keszthely környékén
 készült, mivel itt bazalthegyek nincsenek. Megkockáz-
 tathatjuk a véleményt, hogy Sümeg vidékén gyártották
 ezt az edényt. Az ottani bazalthegyek (Uzsa, Kovács-
 hegy, Tátika) mellett a fazekasság középkorban is ki-
 mutatható⁸⁸ és máig élő hagyománya támasztja alá
 nézetünket.

A másik, vizsgálatra alkalmas edény a tüzelőgödör-
 ből előkerült fazéktöredék (7. kép). A két darab formai
 egyezésére utaltunk már, műhelyazonosságot is felté-
 telve. Ezt alátámasztja, hogy a fazéktöredék anyagá-

későbbi szórvány, aminek a telephez nincs köze. A kor-
 törvényei ismételtlen említik népünk földbe vájt kunyhóit⁸³. Ezeknek a házaknak a nyomát feltétlenül meg-
 találtuk volna. Az ismertett dobogói árpádkori telep
 nyomán a XIII. században nálunk járt Ottó freisingi
 püspök leírása jut eszünkbe, aki azt említi⁸⁴, hogy a ma-
 gyarok „egész nyáron és őszön át sátrakban laknak”.
 Egy ilyen nyári szállásra gondolhatunk a dobogói tele-
 pülési jelenségek alapján, amelyet a későbbiekben nem
 újítottak már meg.

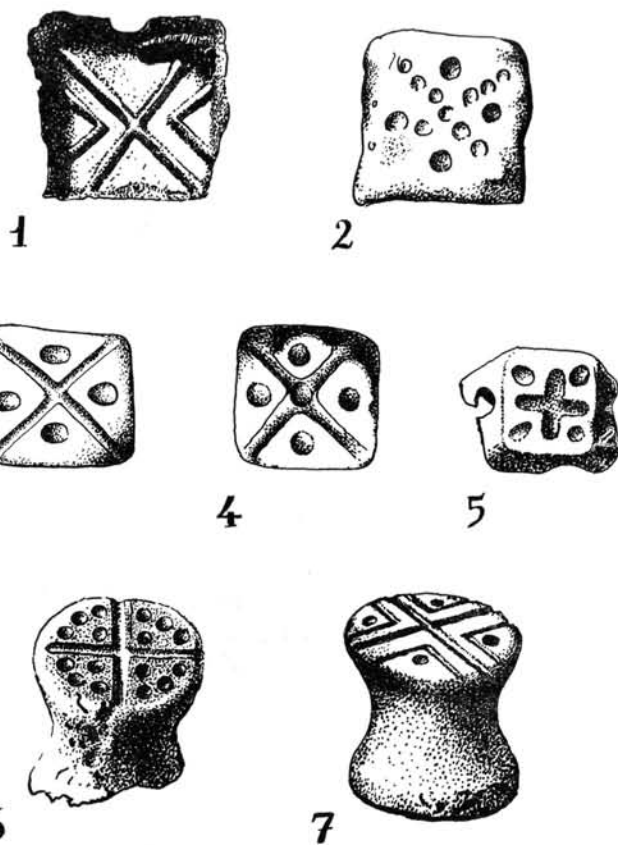
A telep felhagyásának okára a rendelkezésünkre álló
 gyér adatok alapján nem deríthetünk már fényt. Lipp
 Vilmos írja⁸⁵, hogy a dobogódombi későnépvándorlás-
 kori temető egyik sírjában egy kis csuporban négy da-
 rab 3 cm átmérőjű, domború felületű arany díszet talált,
 melyeknek négy helyen átlukasztott csont lap volt az
 alja. A közölt kép alapján⁸⁶ árpádkori leletekkel szá-
 molhatunk, amelyek nem tartozhattak a későnépván-
 dorláskori temető anyagához. Elásott kincs gondolata
 vetődik fel, melyet véletlenül éppen egy sír fölött rejtet-
 tek el. A dobogói kincslelet és a tárgyalt telep felha-
 gyása között túlzottan merész lenne kapcsolatot keres-
 nünk, csupán a teljesség kedvéért említjük a leletet.

16. 1. Lengyeli agyag nehezék (Wosinsky után). 2–5. Donja Dolina-i
 agyag nehezékek (Truhelka után). 6–7. Donja Dolina-i agyag-
 fogók (Truhelka után).

16. 1. Tongewicht von Lengyel (nach Wosinsky). — 2–5. Tongewichte
 von Donja-Dolina (nach Truhelka). — 6–7. Tonzangen von Donja-
 Dolina (nach Truhelka).

16. 1. Poids en argile de Lengyeli (d'après Wosinsky). — 2–5. Poids
 en argile de Donja Dolina (d'après Truhelka). — 6–7. Préhensiles
 en argile de Donja Dolina (d'après Truhelka).

16. 1. Лендельские глиняные грузила (по Вошинскому).
 2–5. Донья-Долинские глиняные грузила (по Трухелке).
 6–7. Донья-Долинские глиняные дужки (по Трухелке).

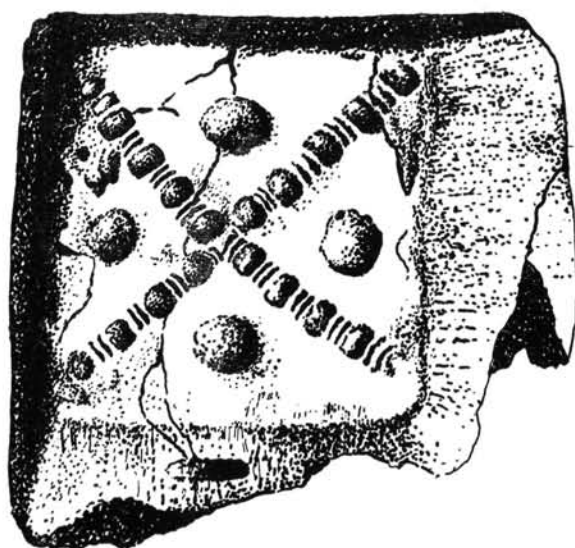

17. Donja Dolina-i agyag nehezék karkötővel bepecsételt díse (Truhelka után).
 17. Verzierung eines Tongewichts von Donja-Dolina eingedruckt mit einem Armband (nach Truhelka).
 17. Dessin d'un bracelet empreint dans un poids en argile (d'après Truhelka).
 17. Донья-Долинские украшения на грузиле (по Трухелке).

ban is szerepel a soványításra használt bazaltzuzalék. A műhely, illetve mester azonosságát perdöntően bizonyítaná a darabokon észlelhető ujjlenyomatok összevetése.⁸⁹ Az ilyen jellegű vizsgálat azonban olyan szakmai felszerelést és gyakorlatot kívánna, hogy arra nem vállalkozhatunk.

Mindkét edény könnyű kézikorongon készült.⁹⁰ Az edények egyenetlen felülete világosan mutatja ezt, ugyanakkor az edények belsejében a hurkák összedolgozásakor keletkezett ujjnyomok gödrei jól megfigyelhetők.

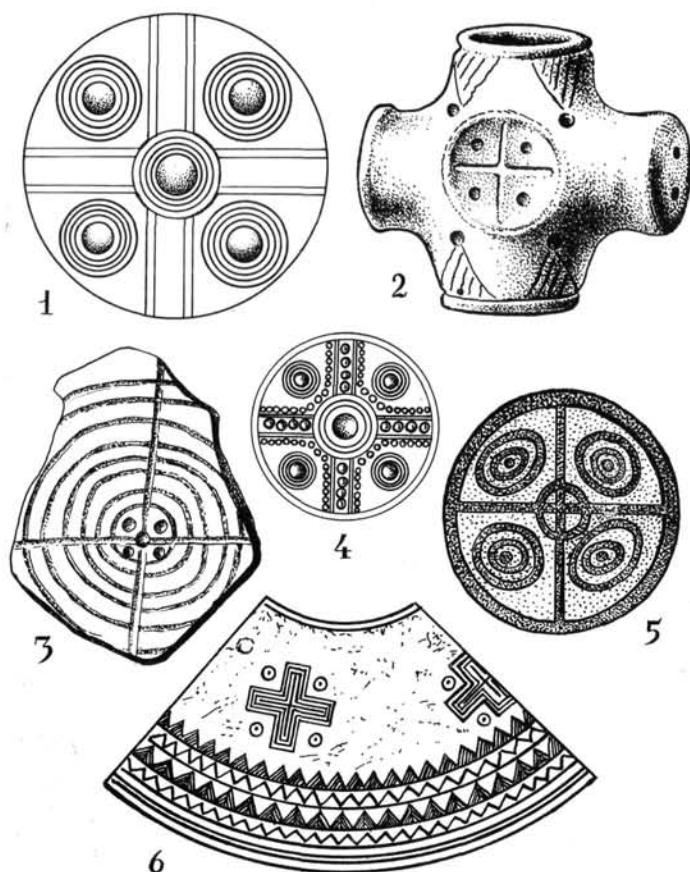
Az edények szájrészét fa, vagy csont formázókéssel alakították ki, melyek használata közben finom, párhuzamos rovátkák alakultak ki. A formázókés nyomai a válltól lefelé nem észlelhetők már, mert nedves bőrrel, vagy textiliával ezeket a részeket lesimították. A simítás nyomai egyes helyeken megfigyelhetők. Fa formázókés használatára Novi Pazar környékén gyűjtött néprajzi adatok is utalnak a kézikoronggal kapcsolatban.⁹¹

A simított felületre került a bekarcolt spirálvonal díszítés. A mélyen bekarcolt, szabálytalan spirálvonal nem készülhetett a korong gyors forgása közben. Ez a díszítés is kézikorong használatára utal.⁹² Ez a díszítés Méri István szerint az Árpádkorra jellemző⁹³, Parádi Nándor szerint a XII. században jelent meg⁹⁴ és a XIII. században legáltalánosabb díszítési mód ez.⁹⁵

A varázsláshoz használt edénynek talpán éles szemcsésű kvarchomok lenyomatát figyelhetjük meg (4.kép). Homokkal hintették be tehát a korongot, vagy a korongra helyezett rátélapot, hogy a ráhelyezett agyag ne tapadjon a fához⁹⁶.

Régebben úgy vélték még, hogy az edény elkészülte után külön pecsételték a fenékbélyeget az edényre⁹⁷, az újabb vizsgálatok bizonyítani igyekeznek, hogy a fenékbélyeg a korong, vagy rátélap vésetének pozitív lenyomata az edény talpán⁹⁸, a bepecsételt fenékbélyeg gondolata azonban a legújabb irodalomban is felvető-

18. 1. Hallstatti korong (Sacken után). 2. Hallstatti agyag tárgy (Sacken után). 3. Berlin környéki urnafedő (Langer után). 4. Kieli arany csésze talpdíse (Lindenschmit után). 5. St. Andrä bei Etting-i tál belseje (Naue után). 6. Itáliai bronz lap (Montelius után).
18. 1. Hallstatter Scheibe (nach Sacken). — 2. Hallstatter Tongegenstand (nach Sacken). — 3. Urnendeckel von der Umgebung von Berlin (nach Langer). — 4. Sockenverzierung einer goldenen Tasse von Kiel (nach Lindenschmit). — 5. Das Innere einer Schüssel von St. Andrä bei Etting (nach Naue). — 6. Bronzeplatte aus Italien (nach Montelius).
18. 1. Disque de Hallstatt (d'après Sacken). — 2. Objet en argile de Hallstatt (d'après Sacken). — 3. Couverture d'urne des environs de Berlin (d'après Langer). — 4. Dessin du support d'une tasse d'or de Kiel (d'après Lindenschmit). — 5. Intérieur d'un plat de St Andrä bei Etting (d'après Naue). — 6. Plaque de bronze d'Italie (d'après Montelius).
18. 1. Галлштаттский гончарный круг (по Саккену). 2. Галлштаттский глиняный предмет (по Саккену). 3. Крышка урны из окрестностей Берлина (по Лангеру). 4. Украшение на дне кильской золотой чаши (по Линденшмиту). 5. Внутренняя сторона блюда из Шт. Андрэ у Эттинга (по Науе). 6. Итальянская бронзовая пластина (по Монтелиусу).

dik még.⁹⁹ A dobogói varázslás fazekának fenékbélyege (4., 5. kép) a korongba, vagy rátétlapba vésett negatív lenyomata az edény fenékén. A dobogói fenékbélyegen kitört szála pozitív lenyomatát figyelhetjük meg, melynek legnagyobb szélessége 0,9 cm, hossza 5,7 cm. Ez a kiszakadás, valamint a fenékbélyeg rajza világosan mutatják, hogy utólagos pecsétlésről szó sem lehetett itt.

Az említett kihasadás, valamint a bélyeg rajza is mutatja, hogy a dobogói edény koronglapja keményfából készült. A Sümeg vidékén őshonos fák közül a kocsányos tölgy (*Quercus robur* L.) jöhet elsősorban számításba. E fának kiemelendő a szívóssága, faraghatósága, nyomás-, törés-, és kopásállósága. Közepesen zsugorodik és megmunkálás után erősen keményedik. Fagomba nehezen támadja meg. Hátránya, hogy erősen szálkásodik.¹⁰⁰

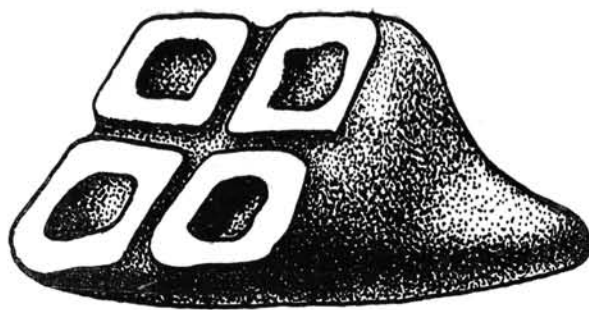
A dobogói edény korongjának említett kihasadása arra is felhívja a figyelmünket, hogy a fazekas nem a fa tengelyére merőlegesen fűrészelt lapból készítette korongját, hanem a fa radiális irányában (hosszirányban) hasított deszkából. Ez érthető is. A fa a bélsugár irányában repedezik leginkább és a keresztmetszet irányú lapból készített korong egy-kettőre tönkrement volna. Egy Žitavska-Tõň-i avarkori edény talpán¹⁰¹ jól látható a korong párhuzamos deszkáinak varratnyoma (9. kép). Hasonló varratnyomokat a halimbai temető egyes edényeinek talpán is megfigyelhetünk.¹⁰²

Holubowicz közlése szerint a Wilna környéki fazekasok a fazekaskorong tengelyéhez tölgyfát, lapjához fenyőfát használtak fel. Közlése nyomán hasonló felépítésre gondol Parádi Nándor a hazai árpádkori kézi-korongoknál is.¹⁰³ El tudjuk képzelni, hogy ahol erdeifenyő (*Pinus silvestris* L.) állt a fazekas rendelkezésére, ott valóban abból készítette korongját. Az erdeifenyőnél kisebb fajsúlyú lucfenyő (*Picea abies* Karst.) vete-medik és változó nedvesség esetén repedezik is,¹⁰⁴ fazekaskorong készítésére tehát alkalmatlan lett volna. Vidékünkön egyébként nem őshonosak ezek a fenyőfélék.¹⁰⁵

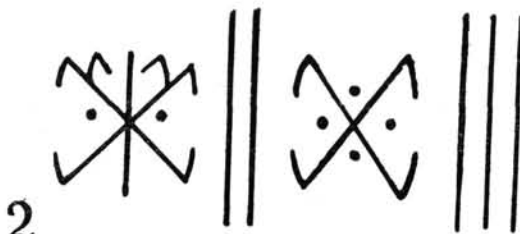
3. A DOBOGÓI FENÉKBÉLYEG PÁRHUZAMAI

A fenékbélyegeknél jelentős irodalma van, melyet már többen is összefoglaltak, adva az egyes szerzők értelmezését is ezekkel kapcsolatban.¹⁰⁶ Az alábbiakban megkíséreljük a dobogói varázslás fazekán látható fenékbélyeg (4., 5. kép) analógiáinak összegyűjtését. Úgy gondoljuk, gyűjtött anyagunk alapján új szempontokkal egészíthetők ki a fenékbélyegeknél kapcsolatos, említett nézetek. Az analógiák gyűjtésében teljességre nem törekedhetünk, csupán a képtípus idő-, és térbeli elterjedésére igyekeztünk adatokat kapni.

A dobogói fenékbélyeg képtípusa az őskorban kialakult már. Egy sesklo-i pecsétlővel (10. kép, 1) kezdjük a felsorolást.¹⁰⁷ Egyenlőszárú kereszt van a pecsétlőre karcolva, melyet párhuzamos vonalak kereteznek és a kereszt szárjai között egy-egy ék alakú díszítmény helyezkedik el. Hasonló ábrázolást látunk egy tordosi edénytalpra karcolva (10. kép, 2). Roska Márton „tulajdon-, vagy írásjegyek” véli ezt.¹⁰⁸ Egy spanyolországi zsinórdíszes edény talpának díszítése is ehhez a csoporthoz tartozik.¹⁰⁹ Trója II – V. rétegből származó arany gombot is (10. kép, 4) említhetünk még hasonló rajzzal.¹¹⁰ A trójai VI. számú település jellegzetes tárgyai voltak a mi cernaorsóinkhoz hasonló agyagtárgyak. Homloklapjuk gyakran díszített, díszítésük között

1

2

3

19. 1. Pilini pecsétlő (Nyáry után). 2. A mátraszelei orsógomb rajza (Patay után). 3. A romnyi-i edény (Bobrinszkij után).

19. 1. Stempel von Pilin (nach Nyáry). – 2. Zeichnung des Spindelknopfes von Mátraszele (nach Patay). – 3. Das Geschirr von Romny (nach Bobrinszkij).

19. 1. Cachet de Pilin (d'après Nyáry). – 2. Dessin du peson de fuseau de Mátraszele (d'après Patay). – 3. Pot de Romnyi (d'après Bobrinski).

19. 1. Пилинская печатка (по Няри). 2. Рисунок матрасельского веретена (по Патаи). 3. Ромнийская посуда (по Бобринскому).

az egyenlőszárú kereszt is előfordul, a száruk közti ékekkel¹¹¹ (10. kép, 3).

A dobogói fenékbélyeg pontosabb analógiáját találjuk a cucuteni idolon, melynek gyomorrészen rombuszban fekvő keresztet látunk, a kereszt szárai között egy-egy ponttal¹¹² (11. kép, 1). Roska Márton tetoválásra gondol ezzel kapcsolatban¹¹³. A Schliemann gyűjtemény egyik trójai, női alakot utánzó arcoss urnájával (11. kép, 2) folytatjuk felsorolásunkat, melyen a genitalia helyén egyenlőszárú álló keresztet (görög keresztet) látunk, a száruk között egy-egy ponttal¹¹⁴. Az arcoss urnák Trója II. rétegével kezdődtek, de még az V. rétegben is előfordulnak¹¹⁵. Schliemann ásatásából származó orsógombot (11. kép, 5) is említünk, melynek fedőlapján íves vonalak által határolt mezőkben fekvő keresztet látunk, a száruk közt egy-egy ponttal¹¹⁶. Sajnos, a Schliemann által kiásott orsógombokat nem lehet réteghez, így pontos korhoz kötni¹¹⁷. A szicíliai Pantalicanban talált festett edény oldalán csúcsukkal érintkező rombuszokban látjuk a fekvő, kipontozott szárközű keresztet¹¹⁸. Egy lengyeli talpcsöves tálat (10. kép, 5) is említhetünk, melynek belsejét egyenlőszárú kereszt tölti ki, a száruk közötték alakú díszítést látunk¹¹⁹.

A rézkorvégi, bronzkori emléanyagban gyakoribb már a kereszt motívum. Egy laibachi idolt (11. kép, 4) említünk, melynek ruhaszegélyein négyszögbe fogott fekvő keresztet látunk, a kereszt szárai közt egy-egy ponttal. Roska Márton a ruhára varrt csont díszítéseket látja ezekben¹²⁰. A laibachi edényeken is gyakori a tárgyalt motívum. A bemutatott példányon (11. kép, 3) körbe fogott egyenlőszárú álló kereszt szárai közötti teret háromszögek töltik ki¹²¹. A zóki típusú kerámia jellemzője a kereszt alakú, néha vonalkákkal is díszített talp¹²², de a körbe, vagy négyzetbe, rombuszba fogott egyenlőszárú kereszt díszítés is gyakori ezeken az edényeken¹²³. Ebből az anyagból egy abrahámi (Csehszlovákia) tál¹²⁴ belsejének díszét a 12. képen mutatjuk be. A tőszegi anyagban több esetben is megtaláljuk motívumunkat. Egy parázsbortó (13. kép, 1) érdekessége, hogy belsejében plasztikus, körömbenyomásokkal díszített kereszt szárai között bütykök helyettesítik a pontokat¹²⁵. Banner János ösztentiváni ásatása során szűknyakú edény belsejében találta meg az edény fenekén a plasztikus, körömbenyomásokkal tagolt kereszt díszítést, a száruk végén álló hegyes bütykökkel¹²⁶. A tőszegi parázsbortóhoz hasonló megoldású díszítést két budapesti, korabronzkori edénytöredéken is felismerjük. Az egyik Budafokon¹²⁷ került elő (13. kép, 2), a másik a Tabánban¹²⁸. Tőszegi „A” rétegből származó tálca alakú edény¹²⁹ alján a lábak között kipontozott térközű kereszt dísz töredékét látjuk, a kereszt szárai azonban svasztika-szerűen egymás felé fordulnak (13. kép, 3). Tőszeg hasonló rétegből származó edény oldalán¹³⁰ négyzetekbe fogott fekvő keresztet vannak, a száruk közti pontokkal, az edény nyakán egymáshoz kapcsolódó fekvő keresztet szárai között helyezkednek el a pontok (13. kép, 4). Mozsolics Amália a kisapostagi bronzkori urnatemetőből közöl egy olyan tálat¹³¹, melynek talpát és oldalát kereszt alak négy mezőre osztja. A mezőkben fekvő keresztet látunk, a szárvegeken ellentétes állású kis kiágazásokkal (13. kép, 5). Egy veszprémi mészbetétes edényke talpán pontokból alakított körben hasonló megoldású egyenlőszárú keresztet látunk, a száruk között egy-egy kis ponttal¹³². Sötér gátai ásatásából származó bronz tük lapos fején¹³³ kettős körben van az egyenlőszárú kereszt, a száruk közül azonban hiányoznak a pontok. Hasonló alakú csehországi tükön (14. kép, 6) azonban a pontokat is megtaláljuk már¹³⁴. Az árpádkori fenékbélyeg és a bronzkori edényfedők díszítése közti rokonságra Höllrigl József utal már¹³⁴. Az általa közölt anyagból két, a vizsgált motívummal rokon példány¹³⁵ is adódik. Egy későbronzkori, füzesabonyi tál talpán és oldalán látható komplikált díszítés¹³⁶ középpontja maga az edény talpa, többszörösen körbe fogott egyenlőszárú keresztrel és a száruk közt két-két ponttal. Az edény oldalán levő bemélyedéssel övezett bütykökből az edénytalp felé futó vonalak újabb egyenlőszárú keresztet adnak ki, melyek szárai között vannak az edény lábait jelentő nagy, hegyes bütykök. Egy geryeszeg-vidéki edény

talpának és oldalának díszítése¹³⁷ is említhető még. A 15. képen egy kaukázusi edény díszítését felülnézetben adjuk¹³⁸. A száj melletti lapos bütykőn látjuk a vizsgált motívumot. A dunaújvárosi bronzleletben¹³⁹ két példányban szerepel az a füles bronz csüngő (14. kép, 2), melynek ábrázolása közeli rokona a dobogói fenékbélyegnek. Hasonló bronz csüngőt más, hazai lelőhelyről is ismerünk¹⁴⁰. A skandináviai sziklarajzok között nem gyakori a kereszt motívum, de előfordul¹⁴¹. Erwin Richter nyomán mutatunk be egy ilyet¹⁴² a 14. kép, 1. ábráján.

A dobogói fenékbélyeg képtípusa gyakori az őskori, feltehetően koravaskori csonkagúla alakú agyag nehezékek fedőlapján. A lengyeli¹⁴³ (16. kép, 1) nehezékek kezdjük a felsorolást. Több Donja Dolina-i darabot is bemutatunk még¹⁴⁴, melyeken különböző fekvő és álló keresztet látunk, a száruk közötti pontokkal (16. kép, 2–5). Ezeket kívül csupán arra a Donja Dolina-i nehezékre¹⁴⁵ utalunk még, melybe bronz karkötővel hengerelték be a kereszt alakú díszítést (17. kép). A Donja Dolina-i anyagból¹⁴⁶ azokat a kereszt motívummal díszített töredékeket is említhetjük, melyek fedők, vagy edények fogói lehetnek egykor (16. kép, 6–7).

A kieli múzeum ismeretlen lelőhelyű arany csészéjével¹⁴⁷ folytatjuk az előzmények felsorolását, melynek talpán levő díszítés közeli rokona a dobogói fenékbélyegnek (18. kép, 4). Sacken a hallstatti temetőből közöl egy olyan bronz korongot¹⁴⁸, ami szintén a dobogói fenékbélyeg képtípusával van díszítve (18. kép, 1). Egy hosszabban átfűrt, kereszt alakú agyagtárgy is előkerült még ott¹⁴⁹, ezzel a motívummal (18. kép, 2). Egy St. András bei Etting-i koravaskori csésze belsejében grafitral rajzolva látjuk ezt a díszítést¹⁵⁰ (18. kép, 5). Hasonló egy Berlin vidéki urnafedő¹⁵¹ díszítése is (18. kép, 3). Egy piedilucoi (Itália) bronz leletben talált bronz lapon álló, egyenlőszárú keresztet látunk, a száruk közt pontkörös díszítéssel¹⁵² (18. kép, 6). A koravaskori anyaggal kapcsolatban egy franciaországi övveretet is említenünk kell. A négyzet alakú vereten fekvő keresztet látunk, a száruk közti pontkörökkel¹⁵³. Utalhatunk még egy uffingi, bronztal taurusozott vas szegre is, melynek fején ékek vannak az egyenlőszárú kereszt szárai között¹⁵⁴.

A szkíta anyagot a pilini pecsétlő¹⁵⁵ bemutatásával kezdjük (19. kép, 1). Egy pilini szkíta edényen az egyenlőszárú álló kereszt szárai között elhelyezett svasztikákkal is találkozunk¹⁵⁶. A matrászelei 2. számú sír orsógombjának kiterített rajzát¹⁵⁷ a 19. kép, 2. ábráján mutatjuk be. Romny faluban (Szovjetunió) Mazaraki ássott ki¹⁵⁸ egy olyan edényt, amelynek vállán svasztika sor fut körbe, melyet az edény két szemközti oldalán elhelyezett, négyszögbe fogott álló kereszt szakít meg. A kereszt szárai közt pontok vannak (19. kép, 3).

A görög kultúrterület festett vázain gyakori a fekvő, vagy álló kereszt, a száruk közti pontokkal. Néha önálló motívum ez, gyakrabban látjuk a ruha díszek sorában. A hatalmas anyagot pár példával kívánjuk illusztrálni csupán. Egy chioszi, i. e. 7–6. századi vázán¹⁵⁹ (20. kép, 3), egy 600 körüli korinthoszi vázán¹⁶⁰ (20. kép, 1), vagy egy i. e. 525 körüli caerei hydrián¹⁶¹ (20. kép, 2) önálló motívumként jelenik

20. 1. Korinthoszi váza (Rayet és Collignon után). 2. Caerei hydria (Szilágyi után). 3. Chioszi váza (Szilágyi után). 4. Andokides vázájának részlete (Furtwängler és Reichhold után).

20. 1. Korinthische Vase (nach Rayet und Collignon). — 2. Hydria von Caere (nach Szilágyi). — 3. Eine Vase von Chios (nach Szilágyi). — 4. Teil der Vase von Andokides (nach Furtwängler und Reichhold).

20. 1. Vase corinthien (d'après Rayet et Collignon). — 2. Hydride de Caere (d'après Szilágyi). — 3. Vase de Chio (d'après Szilágyi). — 4. Détail du vase d'Andocide (d'après Furtwängler et Reichhold).

20. 1. Коринфская ваза (по Райету и Колиньону). 2. Церейская гидра (по Силади). 3. Хиосская ваза (по Силади). 4. Часть андокидской вазы (по Фуртвенглеру и Рейхольду).

1

2

3

4

1

2

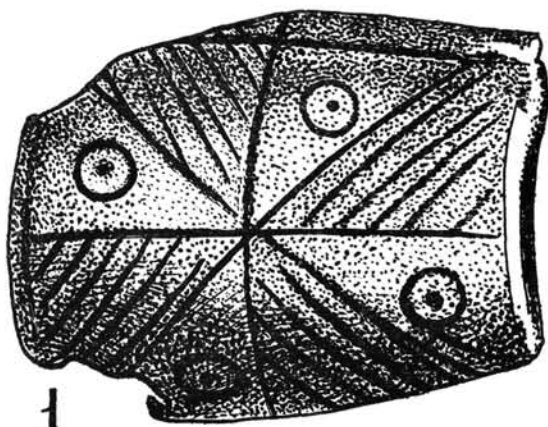
3

meg a dobogói fenékbélyeg előfutárja, amely Kleitias és Ergotimos vázáin, az i. e. VI. század második negyedében¹⁶² gyakori ruhadísz már. Az atheni fektealakos vázafestészet kezükből kikerült kitűnő alkotásai közül az ismert François-váza¹⁶³ említése elégséges. A fektealakos vázák ruhadíszein megjelenő kipontozott szárközű fekvő keresztre számos, további példát találunk V. Macchioro munkájában¹⁶⁴. Az i. e. 540—500 között dolgozó Andokides¹⁶⁵ vázái közül a párisi amphora¹⁶⁶ részletét a 20. kép, 4 ábráján mutatjuk be. Az apuliai vázákon többször, azonos formában találkozunk a dobogói fenékbélyeg előzményével. Ebből az anyagból a tägersweileni¹⁶⁷ (21. kép, 1), würzburgi¹⁶⁸ (21. kép, 3) és bolognai¹⁶⁹ (21. kép, 2) példányokat említjük.

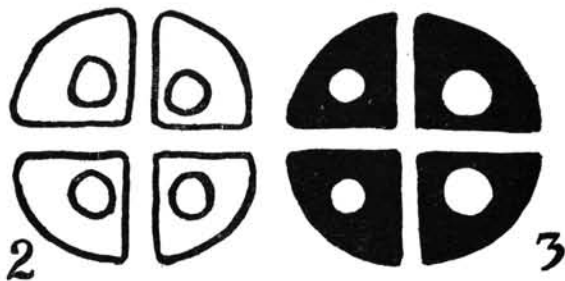
A mi késői vaskorunk idején a görög vázafestészetben megvan a körbe fogott egyenlőszárú kereszt, a száruk közti térkitöltő elemekkel. Egy Collatis Mangaliában talált edényen háromszögeket látunk a száruk között¹⁷⁰. A hazai késővaskori pénzek ellenjegyei között két, hasonló típussal is találkozunk¹⁷¹ (22. kép, 2—3). Ehhez a korhoz tartozik az a stradonitzi faragott csont¹⁷², melyet a 22. kép, 1 ábráján mutatunk be. Azokat a késővaskori edényeket is említhetjük, melyek oldalán ékkel kitöltött fekvő kereszt látható, négy körkörös díszrel körülveve^{172a}.

A császárkori emléanyagban Kisásiától Angliáig kísérelhetjük nyomon a bennünket érdeklő előzményeket, melyek a korarómai időtől a császárság végéig megtalálhatók. Egy westerndorfi sigillatával¹⁷³ kezdjük a felsorolást (23. kép, 1). Említjük a baláciai villa mozaikját¹⁷⁴ (23. kép, 4). Utalhatunk a bölskei¹⁷⁵ (23. kép, 3) és ravazdi¹⁷⁶ (23. kép, 5) későrómai karkötőkre. Egy későrómai csat szíjbefogó lemezét az angliai Silchesterben találták meg¹⁷⁷, amely igen közeli párhuzamokat ad a dobogói fenékbélyeghez (23. kép, 2). Egy Dura Europosban talált falkarcolat¹⁷⁸ harcosának lován, a faron és a szügyön beégetett jegyeket is feltüntette a kép alkotója. Körbe fogott egyenlőszárú keresztet ezek, a száruk közti háromszögekkel és pontokkal (24. kép). Theodosius császár 388-ból való ezüst pajzsának (25. kép) említésével fejezzük be a római anyag felsorolását. A madridi pajzson¹⁷⁹ a trónoló császár két oldalán ülő császárfiak globus-tartanak, melyet kereszt szel négy mezőre, a mezőkben háromszög alakban elhelyezett három pontot látunk.

A dobogói fenékbélyeg képtípusa gyakori a népvándorlás-kori emléanyagban is. A Lila Harg-i pajzsdudorral (Götland) kezdjük az anyag felsorolását¹⁸⁰. A keresett motívum a pajzsdudor peremén helyezkedik el (26. kép, 1). Az odeszai múzeum krími gránátberakások, kereszt alakú veretét is említhetjük¹⁸¹ (30. kép, 7). Egy karthágói mozaikon¹⁸² ábrázolt vandál lovas lovának farán kampókban végződő egyenlőszárú kereszt szárai között pontok vannak (27. kép). Hasonló keresztet látunk egy másik karthágói mozaik lovának farán is, itt azonban a pontok hiányoznak¹⁸³. A mozaikok kora a VI. század elejére tehető¹⁸⁴. Egy Granada közelében talált gyűrűvel folytatjuk a felsorolást¹⁸⁵, melynek fején négy pontkör között fekvő kereszt helyezkedik el (26. kép, 2). A rheinhesseni korongfibula¹⁸⁶ érdekessége, hogy álló, és fekvő keresztből alakított díszítését három, mindkét végén fejben záródó kígyó veszi körül (26. kép, 5). Egy VI. századi vörsi langobard fibulával kapcsolatban utalhatunk már arra, hogy Wodan jelképe ez a különös állat¹⁸⁷. A középponti dísz védően, koszorú-szerűen ölelik körül a Wodan jelképek. A koszorú apotropäikus erejére¹⁸⁸ kell itt

1

22. 1. Stradonitzi csont (Pic után). 2—3. Késővaskori pénzek ellenjegyei (Gohl után).

22. 1. Ein Knochen von Stradonitz (nach Pic). — 2—3. Gegenzeichen von Münzen aus der Späteisenzeit (nach Gohl).

22. 1. Os de Stradonitz (d'après Pi). — 2—3. Contremarques de pièces de monnaie de l'âge du fer tardif (d'après Gohl).

22. 1. Штрадонитская кость (по Пичу). 2—3. Монеты позднегожелезного века (по Гохлу).

gondolnunk, amivel összefügg a körnek, körüljárásnak, körülszántásnak mai népszokásokban is ismert¹⁸⁹ ártást, rontást, távoltartó ereje. A híres niederdollerdorfi sírkő¹⁹⁰ harcosának fejét körülölelő kétfejű kígyó is a mondottak szerint értelmezendő és azt fejezi ki, hogy a halott az isten védelme alatt áll. Mindezzel azt akartuk hangsúlyozni, hogy az eddig felsorolt és később szóba kerülő példák esetében, az esetek többségében nem láthatunk egyszerű dekorációs elemet, hanem valami mélyebb értelmű szimbólumnak kell tekinteni a vizsgált motívumot.

Az obermölleni arany csüngőn¹⁹¹ svasztikákat látunk a kereszt szárai között (26. kép, 3). A kuzminszi (Sovjetunió) sírmezőből származó kéttagú, csuklós csüngőkön¹⁹² fekvő keresztet szárai között látjuk a pontokat (26. kép, 4). A hazai népvándorlás-kori anyagból egy kereszt alakú bronz fibulát említünk¹⁹³, amelynek középpontjából egyenlőszárú kereszt emelkedik ki, a száruk között egy-egy bemélyített ponttal (28. kép, 2). Hasonlít ehhez egy worms-i fibula¹⁹⁴, melynél pontkörök töltik ki a száruk közeit (28. kép, 1). Abenheimből is ismerünk hasonló fibulát¹⁹⁵.

Két, Mainz környéki sírkővel folytatjuk a felsorolást. Az egyik¹⁹⁶ egyenlőszárú kereszt van a képmező közepén kifaragva, melyet váltakozva következő, körbe fogott fekvő, illetve álló keresztet vesznek körül (29. kép, 1.) A másik sírkő¹⁹⁷ egyenlőszárú keresztjének szárai között a kereszt középpontja felé irányuló vonalakat látunk (29. kép, 2).

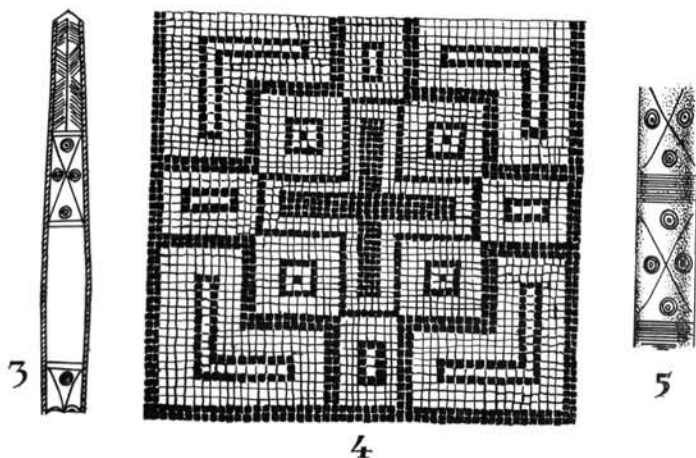
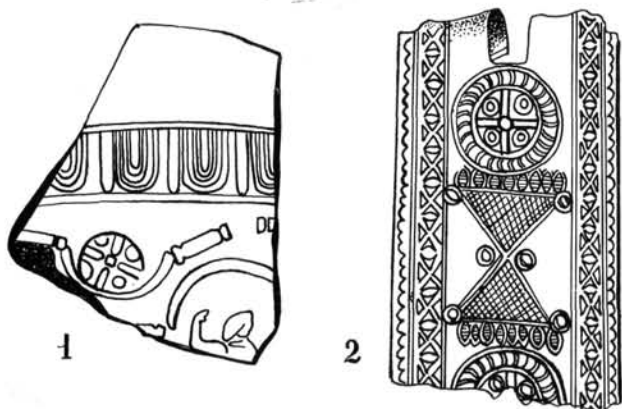
Egy pécsi korai avar gyűrűvel folytatjuk anyagunk ismertetését¹⁹⁸. A pécsi gyűrű (30. kép, 4) keleti analógiái ismertek¹⁹⁹. Az úgynevezett Martinovka kultúra anyagában

21. 1. Tägersweilener Vase (Lindenschmit után). 2. Bolognai váza (Láng után). 3. Würzburgi váza (Láng után).

21. 1. Tägersweilener Vase (nach Lindenschmit). — 2. Eine Vase von Bologna (nach Láng). — 3. Würzburger Vase (nach Láng).

21. 1. Vase de Tägersweilen (d'après Lindenschmit). — 2. Vase bolonaise (d'après Láng). — 3. Vase de Würzburg (d'après Láng).

21. 1. Теревилденская ваза (по Линденшмит). 2. Болонская ваза (по Лангу). 3. Вюрцбургская ваза (по Лангу).

gyakori a kereszt alakú áttörés. A koloszkovai (Szojvetunió) veretnél²⁰⁰ ékek és pontok vannak a szárok között (30. kép, 6), a chaczkí leletben²⁰¹ csupán kör alakú áttöréseket találunk (30. kép, 5).

A hazai késői avar leletanyagban is megtaláljuk az előzményeket. Az alattányi temetőben Kovrig Ilona a 161. számú sírban a váz nyakában, gyöngyök között kis, kerek ólomlapot talált, melyen egyenlőszárú kereszt szárai között pontok vannak²⁰². Ezt (30. kép, 9) Kovrig amulettnek tartja²⁰³. Hasonló amulett került elő a cikói temetőből is²⁰⁴. Ugyancsak nyaknál, gyöngyök között találta Kada Elek a gátéri temetőben a 30. kép, 8 ábráján bemutatott bronz tárgyat²⁰⁵, amit ugyancsak amulettnek tekinthetünk.

A Keszthely vidéki, úgynevezett „Keszthely kultúras”²⁰⁶ karkötők általában a kigyófejes példányokhoz tartoznak. Ezek, véleményünk szerint, a fentebb tárgyalt rheinhesseni korongfibula és az említett vörsi S fibula, vagy a niederdollendorfi sírkő utalása szerint Wodan tiszteletével is összefüggésben lehetnek. E karkötők sorában gyakran találkozunk olyan példányokkal (30. kép, 1–3), melyeket fekvő kereszt díszítenek, néha pont, vagy pontkörös kitöltéssel²⁰⁷.

Fettich Nándor dák hatást tételez fel ezekkel a karkötőkkel kapcsolatban²⁰⁸, dák hatást lát a karkötők általunk vizsgált motívumaiban is²⁰⁹. Úgy gondoljuk, hogy az eddig bemutatott anyag is bizonyítja a motívum hosszú életét és rendkívül széleskörű elterjedését. Mindez kizárja annak a lehetőségét, hogy a motívumot egy etnikum javára könyvelhessük el. A magunk részéről nyugati germán beköltözést tételeztünk fel Fenékpuszta és Keszthely környék esetében²¹⁰ és ezzel magyarázzuk azt a germán jelleget, ami a

23. 1. Westendorfer sigillata (Kellner után). 2. Csattlemez (Dunning és Hawkes után). 3. Karkötő (B. Vágó után). 4. Mozaikrészlet (B. Thomas után). 5. Karkötő (Récesey után).

23. 1. Westendorfer Sigillata (nach Kellner). — 2. Spangenplatte (nach Dunning und Hawkes). — 3. Armband (nach Vágó). — 4. Mozaikteil (nach B. Thomas). — 5. Armband (nach Récesey).

23. 1. Terre sigillée de Wertendorf (d'après Kellner). — 2. Lame de boucle (d'après Dunning et Hawkes). — 3. Bracelet (d'après B. Vágó). — 4. Détail de mosaïque (d'après B. Thomas). — 5. Bracelet (d'après Récesey).

23. 1. Вестендорфская сигиллата (по Келлнеру). 2. Пластика от пряжки (по Дуннингу и Гавкесу). 3. Браслет (по Б. Ваго). 4. Часть мозаики (по Б. Томасу). 5. Браслет (по Речеи).

Keszthely kultúra esetében érezhető. A kérdéses fekvő kereszt sem idegen ebben a környezetben, amire Kossina utalt már²¹¹.

A későnépvándorlaskori anyaggal kapcsolatban egy St. Sabine-i (Franciaország) szarvasagancs korongot említhetünk²¹², amely tizenkét arany lappal van díszítve (26. kép, 6). A kerek arany lapocskák az egyenlőszárú kereszt különböző variációit tárják elénk, de a változatoknál is megfigyelhető a szárok közti pont. Egy posritteni (Kelet-poroszország) viking súly²¹³ fedőlapja (31. kép, 3) azért érdekes, mert a kereszt ugyan egyszerűen bele volt reszelhető, a szárok közti pontok kimélyítése azonban körülményesebb munkát igényelt már. Egy upplandi IX. századi kard²¹⁴ markolatgombján svasztikákból alakított keresztet látunk, a keresztvason a fekvő kereszt mellett az álló keresztet is megtaláljuk. Az utóbbi szárai közt kis négyszögek vannak (31. kép, 1). A krungli (Stíria) temető korongfibuláján²¹⁵ az egyenlőszárú kereszt kék, a szárok közti pontok fehér zománcal vannak fedve (31. kép, 2).

Igen gyakori a kereszt motívum a csüngőkön. Egy olyan arany csüngővel kezdjük az anyag ismertetését, melynek Gotlandon belüli közelebbi lelőhelye ismeretlen. A gotlandi, IX. századi csüngő²¹⁶ középpontjában fekvő kereszt van, a szokásos pontokkal. A felső, íves záródású képmezőben orans tartású, stilizált alak, talán Máriával azonosítható. Az alsó képmező három, körbe fogott, kipontozott keresztje talán a Szentháromsággal azonos. (32. kép, 7). Hasonló technikai megoldású egy krími csüngő is²¹⁷, középpontjában fekvő keresztrel és pontokkal (32. kép, 6).

A bolgari (Szojvetunió) ezüst csüngő korát Posta Béla a IX–X. században állapítja meg²¹⁸. Új megoldásban tárja elénk a csüngő (32. kép, 1) a vizsgált motívumot. Négyszögben van az álló kereszt, a szárok közt egy-egy ponttal. A négyszög sarkaihoz kisebb négyszögek kapcsolódnak, melyekben egy-egy pont van. Ez a csüngő magyarázza meg a Nové Zámky-i későavar temető egyik fenékbélyegét²¹⁹, mely üres négyszög sarkaihoz kapcsolódó kisebb, üres négyszögekből áll. A Nové Zámky-i fenékbélyeg képtípusa egy Oszminoban (Szojvetunió) talált csüngőn²²⁰ is megjelenik. Érdekes a mehntacki (Szojvetunió) XIII. századi lelet is²²¹, melyben több csüngő is szerepelt. Az egyik megszokott módon tárja elénk a vizsgált motívumot (32. kép, 3), a lelet másik csüngőjén a Nové Zámky-i fenékbélyeg képtípusát 4–4 kis négyszöggel kitöltve látjuk viszont (32. kép, 2). Spizyn, A. A. rámutat hogy ez a sajátos motívum a XVI. századig gyakori²²².

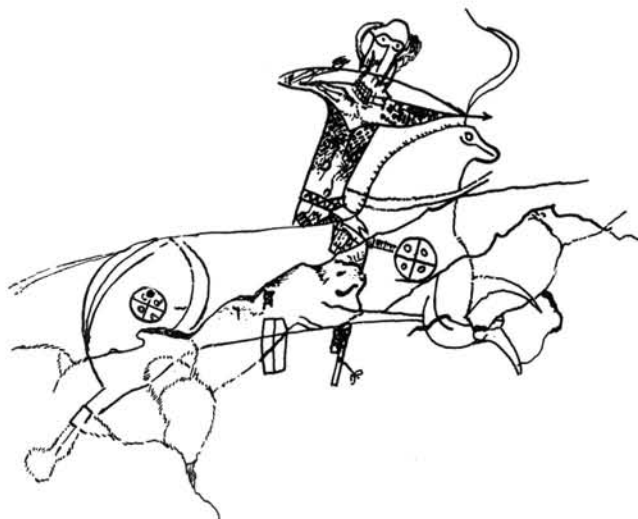
A X–XII. századra keltezhető gyelizsanyi (Szojvetunió) csüngő²²³ (32. kép, 5) sok rokonságot mutat a már tárgyalt alattányi későavar amulettel (30. kép, 9). A XI. századi csüngőkön annyira gyakori már a kereszt motívum, hogy néhány Szojvetunióbeli példa említését elégségesnek tartjuk. Az allaschi ezüst csüngő²²⁴ sírleletből származik (32. kép, 4). Az allaschi csüngő hároms köre szegélyezik a vopsai csüngőt²²⁵ (43. kép, 2). A mihajlevai²²⁶ (34. kép, 7) és scsukovcsini²²⁷ csüngőknél (34. kép, 3) háromszögek vannak a kereszt szárai között,

24. Dura Europos-i falkarcolat (Kiechle után).
 24. Wandgravüre von Dura Europos (nach Kiechle).
 24. Dessin mural de Dura Europos (d'après Kiechle).
 24. Стенная роспись в Дуре Еицопосе (по Кихл).

Más ékszereken és használati tárgyakon is gyakori a dobogói fenékbélyeg képtípusa. A viihmeszi (Szojvetunió) X. századi patkófibula (33. kép, 6) érdekessége, hogy kiemelkedő bütykök helyettesítik a kereszt szárai közt megszokott pontokat²²⁸. A Szojvetunióból több, patkófibulát ismerünk, aminek hasonló díszítése van. A liszinói példánynál²²⁹ három-három kis kör van a kereszt szárai között (33. kép, 4) és odseni fibula²³¹ (33. kép, 5) Riga vidékén került elő. A friedrichswaldei patkófibula egyik végén egyenlőszárú keresztet, a másikon úgynevezett ötküllős keretet látunk, mindkét esetben kis körök vannak a szárok között.

A Szojvetunió anyagából említhetjük a IX–X. századra datálható nyedoblici ezüst karkötőt²³², melyen több kereszt-típus is előfordul, körrel, vagy pontkörrel kitöltött szárközzel (33. kép, 2). Utalhatunk a gongolovoi csüngőkkel ellátott hajkarikára²³³, melynek egyik csüngőjén körkörös, a másikon ékkel kitöltött szárközü fekvő kereszt van (34. kép, 4).

A magyarországi anyagból is hozhatunk még példákat. A Lehel kürt egyik fegyeres alakja pajzsot tart²³⁴. A kis, kerek pajzsos álló, egyenlőszárú keresztet látunk, a szokott pontokkal (34. kép, 8). A nagyszentmiklósi kincs 4. számú edényén ékekkel kitöltött szárközzel látjuk a keresztet²³⁵. László Gyula a királyi pénzverőműhellyel hozza kapcsolatba ezt a díszítést²³⁶. A dobogói fenékbélyeg előzményeinek sorában a Szentés-szentlászlói koraárpadkori gyűrűt²³⁷ is említenünk kell, melyet a 34. kép, 5. ábráján mutatunk be. A pilini gyűrű²³⁸ díszítésében is felismerhető az általunk keresett motívum (34. kép, 6). Kálmán király

arany pecsétgyűrűjének belsejében kis, kipontozott szárközü álló keresztrel kezdődik a köszvény elleni mágikus szöveg²³⁹.

Höllrigl Józsefnek feltűnt már az árpádkori fenékbélyeg-ek és a pénzek középterét kitöltő díszek közti összefüggés²⁴⁰. B. Oberschall Magda is látja ezt a rokonságot²⁴¹. Csányi Károly egyes esetekben határozott kapcsolatot lát a kettő között²⁴². A dobogói fenékbélyeg párhuzamainak felsorolását az éremképek hasonló ábráinak említésével folytatjuk. A VII. századi frank éremhátlapokon megjelenik az egyenlőszárú kereszt, a felső szárok között egy-egy ponttal, alul egy-egy fekvő keresztrel²⁴³. Hasonló korú angolszász éremhátlapokon koszorúba fogva látjuk a kipontozott szárközü keresztet²⁴⁴. Nagy Károly és utódainak²⁴⁵ pénzein gyakori a körben, vagy koszorúban álló kereszt, a szárok közt pontokkal.

Meg kell jegyeznünk, hogy a magyarság már a kalandozások idején megismerkedett ezekkel a pénzekkel. A Mind-szent-koszorúsűlői 3. számú honfoglaláskori női sírban I. Hugó és II. Lothar denárja volt a nyaknál, az érmekek fel-függesztés céljából át voltak lyukasztva. Hugó denárjának hátlapján megtaláljuk a keresett motívumot²⁴⁶. A Nádudvar-mihályhalmi 1. számú női sírban három, átlyukasztott érem is volt. Hugo denárja az előbbihez hasonló²⁴⁷. A kenézlői 11. számú sírban, valószínű ló kantárijára és kantárszárára tizenegy érem volt felvarrva²⁴⁸. Az érmekek I. Berengar, Hugo és III. Lothar denárjai²⁴⁹, több példányban is képviselik a keresett képtípust. A pilini leletben is megtaláljuk Hugo denárját, a kipontozott szárközü keresztrel²⁵⁰.

A magyar pénzverés „a frank pénzrendszer egyik hajtása” volt²⁵¹. Nem meglepő tehát, hogy pénzeinken is gyakoriak a hasonló ábrázolások. Hóman Bálint a bennünket érdeklő ábrákat az árpádkori pénzek rajzainak I. főtípusához sorolja, amely több altípusra oszlik²⁵². A dobogói fenékbélyeg a második és harmadik altípussal (35. kép, 1–2) hozható kapcsolatba.

A dobogói fenékbélyeg párhuzamait természetesen más fenékbélyegeken is vizsgáltuk. Ifj. Fehér Géza mohácsi ásatása során talált egy durva, szemcsés anyagból készült edényfeneket²⁵³, melyen kissé szögletesedő keretben álló, egyenlőszárú kereszt van, a szárok közt egy-egy ponttal.

25. Theodosius pajzsának részlete (Strzygowski után).
 25. Teil des Schildes von Theodosius (nach Strzygowski).
 25. Détail du bouclier de Théodose (d'après Strzygowski).
 25. Часть феодосийского щита (по Стржиговскому).

(36. kép, 8). Caslauban nagyszámú fenékbélyeg került elő. A leletanyagot kísérő érmék 1250 tájára határozzák meg ezek korát²⁵⁴. A tárgyalat típus több példányban is szerepel ebben az anyagban (36. kép, 1–2). Egy poseni edény fenékbélyegét is említhetjük, melynél a kereszt szárvégei díszítettek²⁵⁵ (36. kép, 3). Ez a kereszt pontok nélkül más, ot-tani bélyegen is előfordul²⁵⁶ (36. kép, 4). Egy moresti (Románia) fenékbélyegét is említenünk kell²⁵⁷, melyen fekvő kereszt szárai között kis, álló keresztet látunk (36. kép, 5). A teterowi várban 485 olyan edényfenék került elő, amely alkalmas volt annak eldöntésére, hogy volt-e az edénynek fenékbélyege, vagy sem? Mindössze 24 edényen találtak ott fenékbélyeg²⁵⁸. Ezek közül egy esetben a körbe fogott, kipontozott szárközű egyenlőszárú kereszt is előfordult²⁵⁹ (36. kép, 6). A teterowi várat 1171 után nem használták már²⁶⁰. Csányi Károly egy olyan magyarországi, lelőhely nélküli fenékbélyeg²⁶¹ közöl (36. kép, 9), melyet a XI–XII. századi pénzekon látható díszítések másolatának tart²⁶¹. A budai vár egyik kútjából származó XIII. századi edényen²⁶² hasonló fenékbélyeg²⁶² látunk (36. kép, 7). Egy esztergomi analógiát is említhetünk²⁶³.

A képtípus elterjedésével kapcsolatban feltétlenül említenünk kell a burkhardsfeldeni templom kapujának kovácsoltvas veretét²⁶⁴, melyen több, körbe fogott, kipontozott szárközű fekvő és álló keresztet is láthatunk (33. kép, 1). A vereten egyébként feltűnik a madárfej mellett a patkó is. A patkó babonás felhasználásának²⁶⁵ is egyik korai emléke ez. A distai (Svédország) templom kapujának vas gyűrűjén is feltűnik a kipontozott szárközű fekvő kereszt²⁶⁶. Az esseni katedrális szentélyének falfestményei között, a térkitöltő elemek sorában pontokból alakított álló kereszt szárai közötti körrel látjuk motívumunkat²⁶⁷. A vakinai (Szovjet-unió) XIII–XIV. századi díszes csont markolaton²⁶⁸ is ott

26. 1. Lilla Harg-i pajzsdudor (Fettich után).

26. 2. Granadai gyűrű (Aberg után).

26. 3. Obernmöllerni csüngő (Schulz után).

26. 4. Kuzminszki övveret (Pósta után).

26. 5. Rheinhesseni fibula (Lindenschmit után).

26. 6. St. Sabine-i korong (Lindenschmit után).

26. 1. Schildknauf von Lilla Harg (nach Fettich). — 2. Ring von Granada (nach Aberg). — 3. Anhängsel von Obernmöllern (nach Schulz). — 4. Gürtelbeschlag von Kuzminsk (nach Pósta). — 5. Rheinhesener Fibula (nach Lindenschmit). — 6. Scheibe von St. Sabine (nach Lindenschmit).

26. 1. Ombon de Lilla Harg (d'après Fettich). — 2. Bague de Grenade (d'après Aberg). — 3. Pendeloque d'Obernmöllern (d'après Schulz). — 4. Fer de ceinture de Kouzminsk (d'après Pósta). — 5. Fibule de Rheinhessen (d'après Lindenschmit). — 6. Disque de St. Sabine (d'après Lindenschmit).

26. 1. Выпуклая часть Лилла-Харгского щита (по Феттиху). 2. Гренадское кольцо (по Абергу). 3. Обернмёллернский подвесок (по Шульцу). 4. Чеканка на кузминском поясе (по Песте). 5. Рейнхессенская пряжка (по Линденшмиту). 6. Гончарный круг из Ст. Сабинны (по Линденшмиту).

26. 1. Выпуклая часть Лилла-Харгского щита (по Феттиху). 2. Гренадское кольцо (по Абергу). 3. Обернмёллернский подвесок (по Шульцу). 4. Чеканка на кузминском поясе (по Песте). 5. Рейнхессенская пряжка (по Линденшмиту). 6. Гончарный круг из Ст. Сабинны (по Линденшмиту).

van ez (34. kép, 1). A vatikáni Képes Legendárium XIV. századi képe Szent László sirbatételét ábrázolja²⁶⁹. A király ruhájának mintája kipontozott szárközű fekvő keresztből áll. A képtípus késői felbukkanásával kapcsolatban említjük az ysane-i templom 1459-ben készült freskóját²⁷⁰, melyen Ádám és Éva ruhát és munkaeszközöket kapnak az Úrtól. A kép háttérét díszítő motívumok között ott van az egyenlőszárú kereszt is, a szárai közötti pontokkal. Oroszországban a lakodalmi ingeken egészen a XX. századig élt ez a motívum²⁷¹, amely a kaukázusi keleti szőnyegekben is gyakori²⁷². A kaukázusi használati tárgyakon napjainkig követhető a kipontozott szárközű kereszt élete²⁷³. Egy 1960-ban Keszthelyen készített, sósavval maratott pirostojáson (37. kép) is megtaláljuk ezt a díszet.

4. A DOBOGÓI FENÉKBÉLYEG ÉRTELMEZÉSE

A dobogói fenékbélyeg képtípusának párhuzamait összegyűjtve láttuk, hogy a neolitikumtól napjainkig élő, igen széles körben elterjedt motívumról van szó. A motívum hosszú élete és területi elterjedése kizárja, hogy annak etnikumjelző szerepet tulajdoníthassunk. Peter Paulsen kísérlete²⁷⁴, aki a germán-sajátos jel-

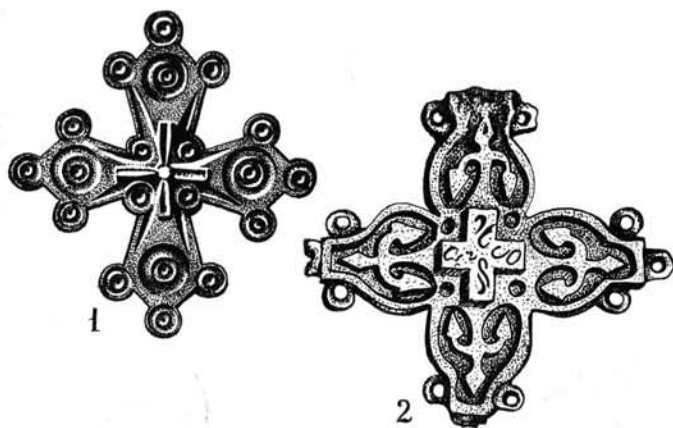
27. Vandál lovas (Reinerth után).

27. Vandalischer Reiter (nach Reinerth).

27. Cavalier vandale (d'après Reinerth).

27. Всадник — вандал (по Рейнерту).

28. 1. Wormsi fibula (Lindenschmit után). 2. Magyarországi fibula (Hampel után).
28. 1. Fibula von Worms (nach Lindenschmit). — 2. Fibula aus Ungarn (nach Hampel).
28. 1. Fibule de Worms (d'après Lindenschmit). — 2. Fibule de Hongrie (d'après Hampel).
28. 1. Вормшская пряжка (по Линденшмит), 2. Венгерская пряжка (по Хампелю).

képének tekinti az álló, vagy fekvő kereszttel kombinált említett jeleket, nem szorul különösebb cáfolatra.

Oscar Montelius²⁷⁵, majd Joseph Déchelette²⁷⁶ mutatott rá, hogy az egyenlőszárú kereszt, vagy a körbe fogott egyenlőszárú kereszt a kereszténységet megelőző, ősi napszimbólumok. Az utóbbi a négyküllös kerékel egyenlő, amelyből a svasztika, a Nap járásának emblémája kifejlődött. A svasztika szárai a forgás kifejezői²⁷⁷. Az arcus urnák vulváján²⁷⁸ az említett és négy ponttal körülvevő álló kereszt (11. kép, 2) mellett a svasztika és négyküllös kerék is megjelenik, ezek azonosága tehát nyilvánvaló²⁷⁹. Ezeknek a jeleknek egyenlő értékére, napszimbólum jelentőségére Joseph Déchelette is utalt²⁸⁰. Az álló, illetve fekvő keresztek egyenlő, azonos értékére az említett mainzi sírkő (29. kép, 1) alapján következtethetünk, melynél az álló és fekvő keresztek váltakozva fordulnak elő a kereszt szárai között. Érdekes, hogy a mai vend néphit szerint az álló és fekvő kereszt vagy a svasztika azonos értékű mágikus jel²⁸¹.

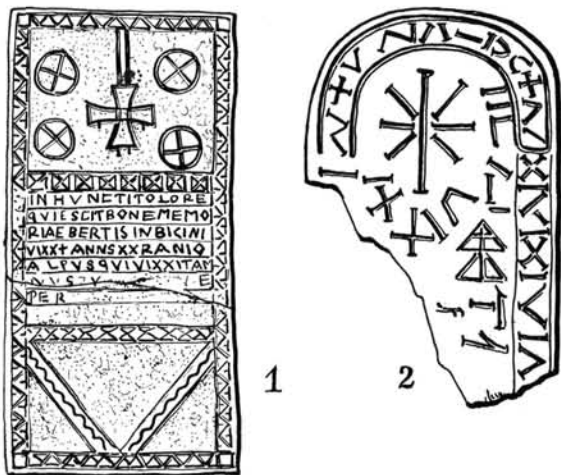
Nemcsak az egyenlőszárú, vagy fekvő keresztek, hanem a svasztikák szárai között is találkozunk bizonyos jelek alkalmazásával. Egy lengyeli állat alakú idolo svasztikájának szárai között pontokat látunk²⁸². Dombay János a zengővárkonyi temetőben olyan tálat talált, melynek festett díszítése centrálisan elhelyezett svasztikából áll, a szárok középpontja felé irányuló szalagokkal²⁸³. Egy georgiai mészbetűes edényen kis körök vannak a svasztika szárai között²⁸⁴. Egy görög fibulán kis, fekvő keresztek helyettesítik azt²⁸⁵. A soproni Várhegy táján félköríves vonalakat látunk a svasztika száraihoz kapcsolódva²⁸⁶. A Donja Dolina-i agyag nehezék fedőlapján is megtaláljuk a svasztika

szárai közti pontokat²⁸⁷. Egy ottani tűzhely töredékén svasztikák veszik körül magát a svasztikát is²⁸⁸. Egy későrómai bronz mécesfogantyún a szembe néző lovakba süttött jeleket is feltüntették. A jobboldali ló farán négy ponttal körülvéve tűnik fel a svasztika²⁸⁹. Hasonló egy panóniai emailos korongfibula díszítése is²⁹⁰. Egy frank gyűrű fején vonalkákat látunk a svasztika szárai között²⁹¹.

Nézzük most a keresztek, illetve svasztikák szárai közti jelek értelmét. A pont, kör, pontkör napszimbólum maga is²⁹². Az álló és fekvő keresztek, valamint a svasztika egyenlő értékéről, napszimbólum jellegéről volt már szó. A háromszög mágikus elhárító jel²⁹³. Az esetek túlnyomó többségében azt látjuk, hogy napszimbólumok, vagy mágikus elhárító jelek veszik körül a keresztet, vagy svasztikát. Ennek előrebocsátása után említjük a négyszöget. G. A. Bobrinszkij fészekábrázolásra gondol a négyszög esetében²⁹⁴, amit az általunk is többször említett, napszimbólumként felfogott madárral hoz kapcsolatba. A keresztek és svasztikák szárai között feltűnő félhold, vagy egyenes vonal a mozgásra utal csak. Nehezebb a kisapostagi tál (13. kép, 5) keresztjének szára között megjelenő sajátos jelek értelmezése.

Meg kell jegyeznünk, hogy a keresztet jeleket a neolitikus edényeken is megtaláljuk már²⁹⁵, de sok más, későbbi őskori példát is lehetne még említeni²⁹⁶. A mátraszelei szkíta orsógomb említett rajzában (19. kép, 2) is e jel variációját láthatjuk. A győri késői avar edényen²⁹⁷ önálló fenékbélyegként jelenik meg ez a motívum (38. kép). Az említett győri edény alakra, nagyságra és színre is egyezik az alsógelléri 13. sír edényével, melynek hasonló fenékbélyege van²⁹⁸. A szobi avar temető négy sírjából is ismerünk ilyen fenékbélyeg²⁹⁹. A négy szobi fenékbélyeg azonos méretű, egy negatívból való. A keceli avar temető kézzel formált edényének talpára úgy van bekarcolva ez a jel³⁰⁰.

Höllrigl József homokóra jelnek tekintette a vizsgált motívumot³⁰¹. Ennek lehetőségét az említett, őskori előzmények határozottan cáfolják. Mint említettük, a kereszt, illetve a svasztika szárai közt levő jelek napszimbólumok maguk is, vagy mágikus elhárító képek. E két kategória egyikébe sorolandó a kisapostagi tál vizsgált motívuma is. Valószínűbbnek látszik, hogy napszimbólumról van szó, mivel ez a jel önálló fenékbélyegként is feltűnik. Úgy látjuk ugyanis, hogy azok a fenékbélyeg-képek, amelyek őskori

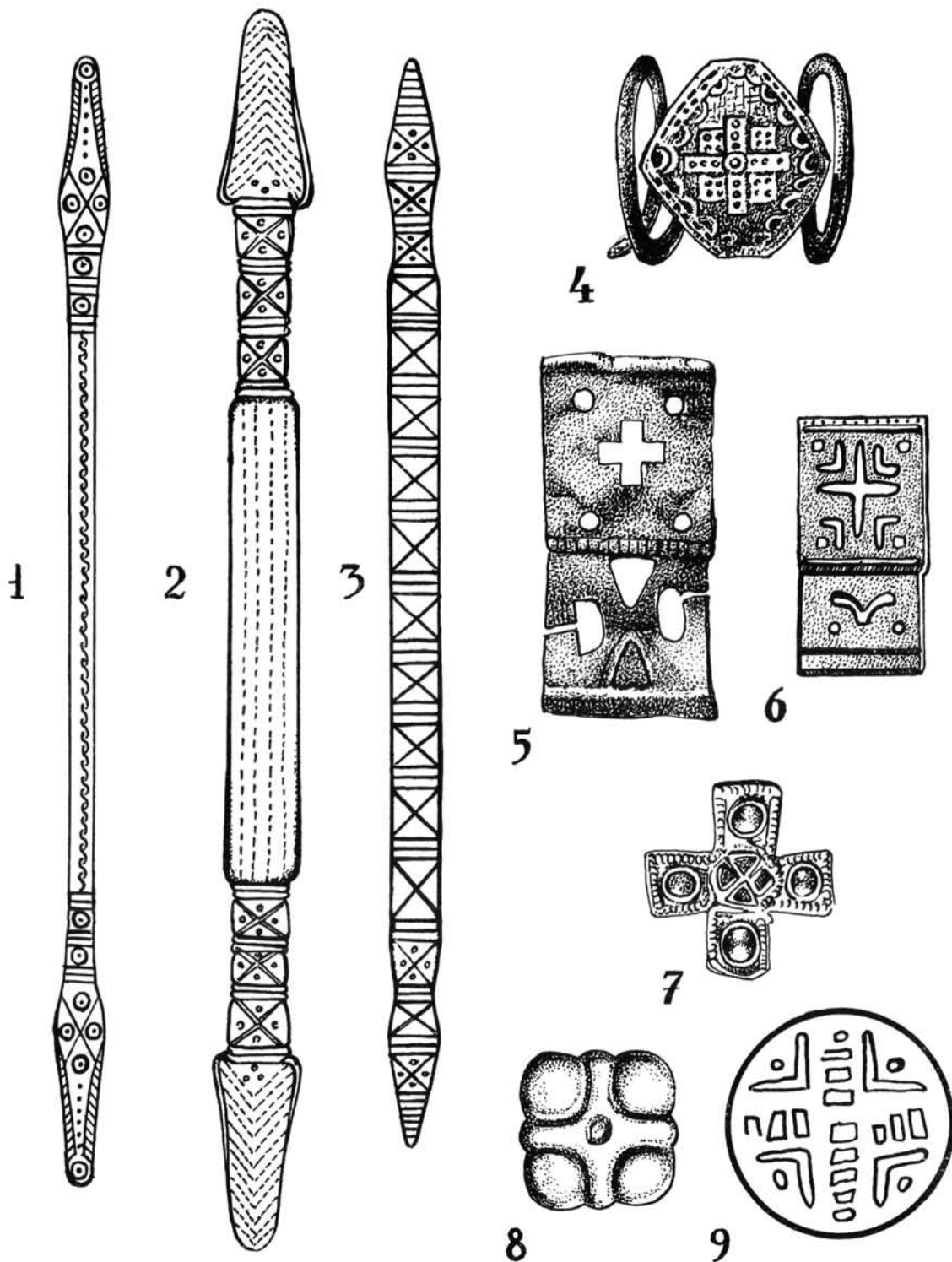

29. 1–2. Wormsi sírkövek (Lindenschmit után).

29. 1–2. Grabsteine von Worms (nach Lindenschmit).

29. 1–2. Pierres tombales de Worms (d'après Lindenschmit).

29. 1–2. Вормшские могильные плиты (по Хампелю).

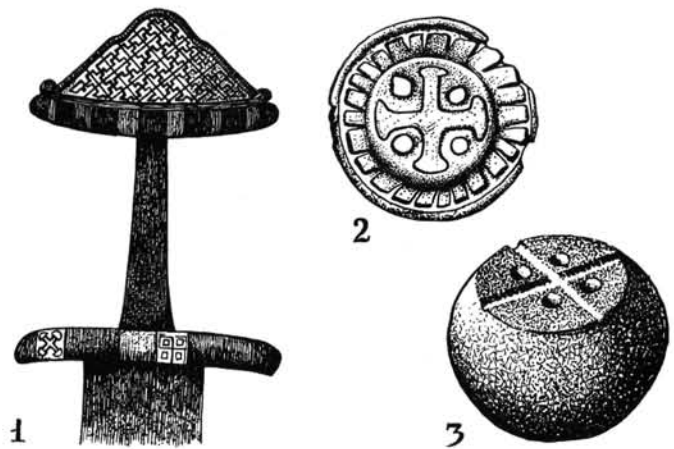
30. 1—3. Keszthely-kulturás karkötők (Fettich után). 4. Pécsi gyűrű (Marosi után). 5—6. Martinovka-kulturás veretek (Pósta után). 7. Krími veret (Pósta után). 8. Gátai amulett (Kada után). 9. Alattyáni amulett (Kovrig után).

30. 1—3. Armbänder von der Kulturstätte Keszthely (nach Fettich). — 4. Ring von Pécs (nach Marosi). — 5—6. Beschläge von der Kulturstätte Martinovka (nach Pósta). — 7. Beschlag von der Halbinsel Krim (nach Pósta). — 8. Amulett von Gáta (nach Kada). — 9. Amulett von Alattyán (nach Kovrig).

30. 1—3. Bracelet de la civilisation de Keszthely (d'après Fettich). — 4. Bague de Pécs (d'après Marosi). — 5—6. Fers de la civilisation de Martinovka (d'après Pósta). — 7. Fer de Crimée (d'après Pósta). — 8. Amulette de Gáta (d'après Kada). — 9. Amulette d'Alattyán (d'après Kovrig).

30. 1—3. Браслеты кестхейской культуры (по Феттиху). 4. Печское кольцо (по Мароши). 5—6. Чеканка мартиновской культуры (по Поште). 7. Крымская чеканка (по Поште). 8. Гатайский амулет (по Каде). 9. Алаттыанский амулет (по Ковриге).

31. 1. Uplandi kard (Pósta után). 2. Krungli fibula (Fischbach után).
3. Viking súly (Reinerth után).
31. 1. Schwert von Upland (nach Pósta). — 2. Fibula von Krungl (nach Fischbach). — 3. Wikinger-Gewicht (nach Reinerth).
31. 1. Épée d'Upland (d'après Pósta). — 2. Fibule de Krungl (d'après Fischbach). — 3. Poids viking (d'après Reinherth).
31. 1. Чпландский меч (по Поште). 2. Круглкая пряжка (по Фишбаху). 3. Груз викинга (по Рейнерту).

előzménye kimutatható, napszimbólumok voltak. A napszimbólumok viszont új tartalmat kaptak a kereszténységben.

A kereszt ma Krisztus személyére utaló szimbólum. Az őskeresztényeknél nem mutatható még ki a kereszt és Krisztus személye közti kapcsolat, mivel azok a X és P görög betűkből, Krisztus nevének első két betűjéből alakított kombinációval utaltak személyére³⁰². Ugyanekkor az őskeresztény katakombákban gyakran találjuk az egyenlőszárú kereszt, vagy négyküllős kerék ábrázolását, melyek néha svasztika társaságában vannak³⁰³ (39. kép, 1—2). Krisztus személyére történő utalást láthatunk ezekben³⁰⁴.

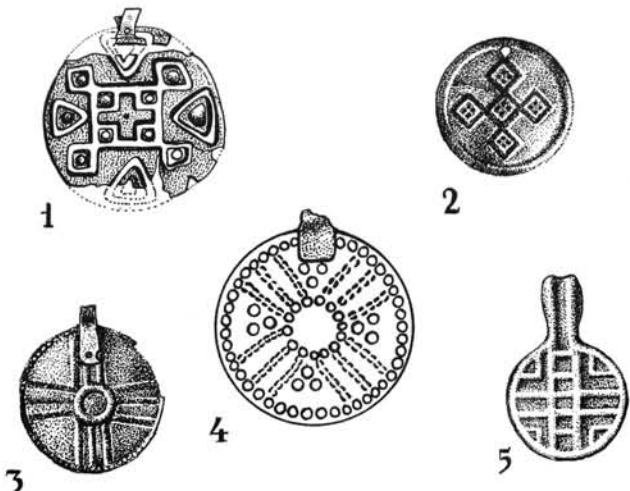
Nem meglepő, hogy az ősi pogány napszimbólumok Krisztus jelképei lettek. Krisztus a „világ világossága”³⁰⁵, az „igazság Napja”³⁰⁶, személye és a Nap kapcsolatára más bibliai helyek is említhetők még³⁰⁷. „A Megváltó és a Nap közti párhuzamosságra felépített keresztény szimbólumok csak felépítménye egy ősbibliai, tudatlan beállításnak” mondja Róheim Géza³⁰⁸. Olaf király évezredünk kezdete körüli időben vert pénzén, amikor a kereszténység Skandináviában is tért hódított, a CRUX szó betűit írta az egyenlőszárú kereszt körcíkkéi közé³⁰⁹, hogy dokumentálja a megszokott pogány jel keresztény tartalmát.

Az egyenlőszárú kereszt, vagy négyküllős kerék és a svasztika említett, gyakori egymásmellettsége sem véletlen. A kereszténység egy korábbi, pogány szokást vett át ez esetben is. Az etruszkoknál feltűnik már a svasztikából kialakított egyenlőszárú kereszt³¹⁰, de későbbi példákat is említhetünk³¹¹. Kaukázusi bronz öveken egymás mellett látjuk a keresztet és a svasztikát³¹², de így vannak ábrázolva a balfi koravaskori kapcsolótű csüngőjén is³¹³. Egy angliai koranépvándorláskori edényen váltakozó sorokban látunk keresztet, illetve svasztikákat³¹⁴. Az erdélyi Tászoktető bizonytalan korú sziklakarcolatain³¹⁵ is egymás mellett látjuk a keresztet és a svasztikát (39. kép, 3).

A kereszt védő, elhárító szerepe ismeretes a keresztény befolyástól mentes területeken, a természeti népek körében éppen úgy, mint az őskorban³¹⁶. A legfőbb égi hatalom a Nap, illetve Krisztus jelképe esetében ez természetes. A Nap nemcsak a hideg szenvedésétől menti meg az embert, de elűzi

a sötétséget is, ami az ősi hiedelem szerint a rossz, az ártó időszak³¹⁷. Természetes az is, hogy a kereszt minden babonás felhasználásában gonoszűző³¹⁸.

A dobogói edény fenékbélyegének őskori előzményei során említettük a laibachi idolt (11. kép, 4), aminek ruhaszegélyein napszimbólumok sorakoznak. Szóltunk a kereszt alakú napszimbólumokkal díszített görög ruhákról, de görög harcos ruháján ott a svasztika is³¹⁹. Diogenes sírásót munkája közben ábrázoló katakombai képen (40. kép) a sírásó ruháján több példányban is látjuk a svasztikát³²⁰.

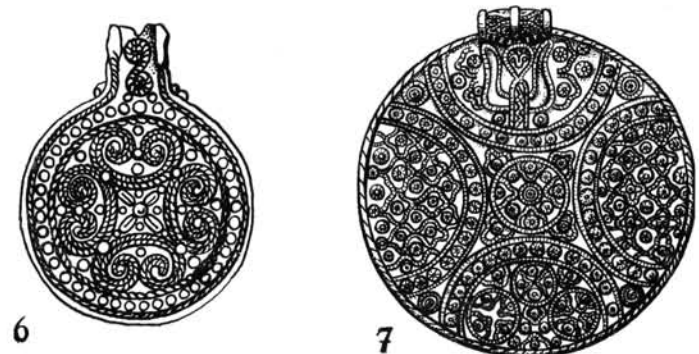

32. 1. Bolgari-i csüngő (Pósta után). 2—3. Mehntacki csüngők (Hausmann után). 4. Allaschi csüngő (Katalog, Riga 1896 után). 5. Gyeliszanyi csüngő (Atcsot 1891 után). 6. Krimi csüngő (Tolsztoj—Kondakov után). 7. Gotlandi csüngő (Nerman után).

32. 1. Anhängsel von Bolgary (nach Pósta). — 2—3. Anhängsel von Mehntack (nach Hausmann). — 4. Anhängsel von Allasch (Katalog, Riga nach 1896). — 5. Anhängsel von Gyelisznya (Atcsot nach 1891). — 6. Anhängsel von der Halbinsel Krim (nach Tolstoj—Kondakov). — 7. Anhängsel von Gotland (nach Nerman).

32. 1. Pendeloque de Bolgary (d'après Pósta). — 2—3. Pendeloques de Mehntack (d'après Hausmann). — 4. Pendeloque d'Allasch (d'après le Catalogue, Riga, 1896). — 5. Pendeloque de Gyeliszanyi (d'après Atchot 1891). — 6. Pendeloque de Crimée (d'après Tolstoj—Kondakov). — 7. Pendeloque de Gotland (d'après Nerman).

32. 1. Болгарийский подвесок (по Поште). 2-3. Ментакские подвески (по Хаусманну). 4. Аллашские подвески (Каталог, Рига 1896). 5. Делижаньский подвесок (по Атцоту 1891). 6. Крымский подвесок (по Толстову—Кондакову). 7. Готландский подвесок (по Нерману).

A halottak birodalmával állandó kapcsolatban álló sírásó ruháján teljesen érthető ez a védő jel. Középkori textília képén a kereszt alatt álló Mária ruháján (41. kép) csakúgy feltűnik a svasztika³²¹, mint a kor síremlékének főpapi díszbe öltözött halottjának szobrán³²². Az utbbi esetben már a halottat védő Krisztus-szimbólumról van szó. Szent László temetési ruháját egy-egy ponttal kitöltött szárközű fekvő kereszt formájában fedik Krisztus jelképei, az említett vatikáni kép szerint.

Hogy nem a textil technológiájából adódó dekorációs díszek ezek, hanem védő, elhárító jelek, egy egyiptomi hercegi ruha igazolja³²³. Sűrűn van borítva ez a ruha az ovális fülben végződő kereszt-formával, az örök élet szimbólumával³²⁴. E komplikált apotropäikus jel szövéssel történő előállításában abban a korban szinte elképzelhetetlen. Festésre, vagy rátétes díszre gondolhatunk csak, aminek lehetősége a többi példával kapcsolatban is felvetődhet.

Nemcsak a ruházaton, a bőrre tetovált motívumokban is felismerjük a kereszt alakú elhárító jeleket. Az említett cutedeni idól (11. kép, 1) esetében Roska Márton alapján felvetettük a tetoválás gondolatát. A boszniai és hercegovinai katolikusoknál a legújabb időkig szokás volt a tetoválás, melynek motívumai között a körbe fogott, szárközű körökben egy-egy ponttal díszített kereszt³²⁵ is előfordul (42. kép). A tetoválást ünnepnap végezték a templom közelében, ezzel is hangsúlyozva a cselekmény vallásos voltát³²⁶, ugyanakkor a motívumok napszimbólum jellege³²⁷ jól megőrződött.

A hazai árpádkori kerámiák fenékbélyegei ugyan különböző típusokat tárnak elénk, de gondolati háttérük azonos, hiszen őskori napszimbólumok keresztény tartalommal telítődött utódai ezek. A különböző kereszt és a svasztika azonos értékéről beszéltünk már. Egy másik ősi napszimbólum, a pentagramm³²⁸ napjainkig megőrizte gonoszűző, elhárító tulajdonságát. Az őskori kerámián és egyéb használati tárgyakon³²⁹, Bizánc hagyatékában³³⁰ gyakori motívum a pentagramm. Ez a pogány napszimbólum is Krisztus jelképe lett és így került a knautaini románkori templom kapuzatának domborművei közé³³¹. Árpádkori temetőinkben gyakoriak a pentagrammallyal díszített gyűrűk³³². A már említett, bizonytalan korú tászoktetői sziklakarcolatok közt is találkozunk vele³³³. Az árpádkori kerámia fenékbélyegei között is megvan ez a képtípus³³⁴. Egy 1750-es boszniai keresztény sírkő³³⁵ hármas pentagramm ábrázolásában a Szentháromságra utaló képet láthatunk. A pentagramm népszokásainkban elvesztette ugyan keresztény kapcsolatait, ősi gonoszelhárító, védő tulajdonságát viszont megőrizte³³⁶.

A mondottak alapján árpádkori kerámiánk fenékbélyegeinek abban a csoportjában, aminek őskori előzményei kimutathatók és az előzmények napszimbólum jellege bizonyítható, védő elhárító jeleket láthatunk. Kérdés, milyen célt akartak elérni az edényeken alkalmazott antidémonikus jelekkel? A fenékbélyegeket tárgyaló csoportja által képviselt gondolati háttér megoldásához néprajzi párhuzamok adnak segítséget.

A bennünket most közelebbről érdeklő keresztnek az anatóliai mohamedánok is varázserőt tulajdonítanak, ezért a jelet edényeiken is alkalmazták³³⁷. A kereszt, mint varázsjel igen ismert a finneknél. Különböző tárgyakra rajzolják, hogy távol tartsák a rosszat, megóvják az állatokat. Setälä megállapította, hogy ezeknek a mágikus jeleknek a finn neve germán jövevényszó³³⁸. A kereszt alakú varázsjelekre vonatkozó magyar adatokat Csaba József foglalta össze³³⁹.

Ukrajnában fél évszázad előtt kedveltek voltak azok az edények, melyekbe égetés előtt kereszt alakú jelet karcoltak. Azért vásárolták szívesen a kereszttel megjelölt edényeket, mert úgy gondolták, hogy az ilyen edénybe öntött tej hamarabb aludt meg, jobban tejtelt a tehén, ha ilyenbe fejték a tejt³⁴⁰. B. A. Kuftin és M. A. Roszova írja³⁴¹, hogy Kulikova faluban a század elején még kézikorongot használtak a fazekasok. „A fehérség az edényt kereszttel szereti, mert így jobban fő benne az étel.” A vend és szomszédos magyar vidék fazekasai szerint a fejőedények nyakára fehér, dölt keresztet kellett a közelmúltban festeni, vagy égetés előtt

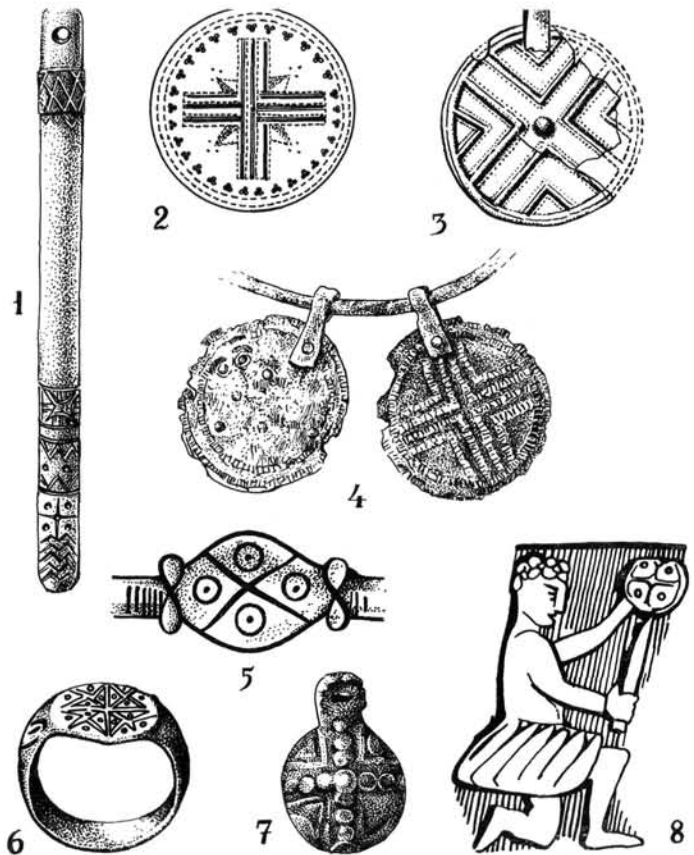
33. 1. Burkhardsfeldeni templom ajtóvasalása (Kungel után). 2. Nyedoblici karkötő (Spizyn után). 3. Liszinoi fibula (Spizyn után). 4. Fridrichswaldei fibula (Katalog, Riga 1896 után). 5. Odseni fibula (Katalog, Riga 1896 után). 6. Vichmeszi fibula (Spizyn után).
33. 1. Türbeschlag der Kirche von Burkhardsfelden (nach Kungel). — 2. Armband von Nyedoblic (nach Spizyn). — 3. Fibula von Liszino (nach Spizyn). — 4. Fibula von Friedrichswalde (Katalog, Riga nach 1896). — 5. Fibula von Odsen (Katalog, Riga nach 1896). — 6. Fibula von Vichmesz (nach Spizyn).
33. 1. Peinture de la porte de l'église de Burkhardsfelden (d'après Kungel). — 2. Bracelet de Niedolitz (d'après Spizyn). — 3. Fibule de Liszino (d'après Spizyn) — 4. Fibule de Friedrichswalde (d'après le Catalogue, Riga, 1896). — 5. Fibule d'Odsen (d'après le Catalogue, Riga, 1896). — 6. Fibule de Vichmes (d'après Spizyn).
33. 1. Железная обивка двери Буркхардсфельденской церкви (по Кунгэлю). 2. Недоблицкий браслет (по Спицину). 3. Лисинойская пряжка (по Спицину). 4. Фридрихсвальдская пряжка (Каталог, Рига 1896). 5. Оцсенская пряжка (Каталог, Рига 1896). 6. Вихмеская пряжка (по Спицину).

34. 1. Vakinaí csont markolat (Spizyn után). 2. Vopsai csüngő (Spizyn után). 3. Secukovcsini csüngő (Spizyn után). 4. Gongolovoi hajkarika részlete (Spizyn után). 5. Szentes-szentlászlói gyűrű (Szöke után). 6. Pilini gyűrű (Nyáry után). 7. Mihajlevai csüngő (Spizyn után). 8. Lehel kürt részlete (Hampel után).

34. 1. Knöcherner Handgriff von Vakina (nach Spizyn). — 2. Anhängsel von Vopsa (nach Spizyn). — 3. Anhängsel von Secukovcsin (nach Spizyn). — 4. Teil des Haarreifens von Gongolov (nach Spizyn). — 5. Ring von Szentes-Szentlászló (nach Szöke). — 6. Ring von Pilin (nach Nyáry). — 7. Anhängsel von Mihajleva (nach Spizyn). — 8. Teil des Lehel-Hornes (nach Hampel).

34. 1. Poignée en os de Vakina (d'après Spizyn). — 2. Pendeloque de Vopsar (d'après Spizyn). — 3. Pendeloque de Stchonkovtchine (d'après Spizyn). — 4. Détail de serre-tête de Gongolov (d'après Spizyn). — 5. Bague de Szentes-Szentlászló (d'après Szöke). — 6. Bague de Pilin (d'après Nyári). — 7. Pendeloque de Mihaileva (d'après Spizyn). — 8. Détail du cor de Lehel (d'après Hampel).

34. 1. Вакинская костяная рукоятка (по Спицину). 2. Вощайский подвесок (по Спицину). 3. Шукочинский подвесок (по Спицину). 4. Часть Гонголовского обруча для волос (по Спицину). 5. Сентеш-Сентгласлойдское кольцо (по Сёке). 6. Пилинское кольцо (по Няри). 7. Михайцоский подвесок (по Спицину). 8. Часть Лехельского рога (по Хампелю).

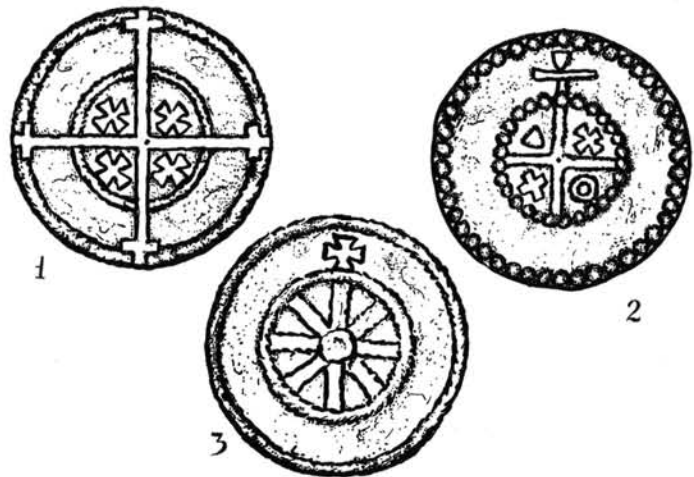
becarcolni, mert így szívesebben vették az edényeket. A vevők úgy gondolták, hogy az ilyen edényben édesen marad a tej, vastagabb föle képződik és az ilyen edényben tartott tejet senki sem tudja megrontani³⁴²

Az edényen alkalmazott gonoszűző, védő jelek az edény tartalmát, az ételmet voltak hivatva a romlástól megóvni. Az étel romlásában ellenséges szándékú lény „rontását” vélték felismerni, hisz az étellel kapcsolatos biológiai és kémiai folyamatok természetes menetét nem ismerték.

A kereszt védő, elhárító szerepe a kenyérral³⁴³, legfőbb táplálékunkkal kapcsolatban is kimutatható. Vörsön „bevetés előtt” a sütőasszony keresztet rajzolt a kenyér fölé a levegőben³⁴⁴. Csákánydoroszlón, mielőtt az első kenyeret kemencébe tették, kézzel keresztet nyomtak rá³⁴⁵. Egyes helyeken a kenyérnek kemencébe történt berakása után a bevetőlapáttal keresztet húztak a kemence ajtajára, hogy a sütés sikerüljön³⁴⁶. Másutt a levegőben húznak ilyenkor keresztet a bevetőlapáttal³⁴⁷. Hogy ősi hiedelmek maradványai ezek a szokások, a robenhausenii³⁴⁸ őskori kenyérellet igazolja. Ennek a lepényszerű kenyérnek a tetejére sütés előtt ujjal benyomott pontból kiinduló sugarakat rajzoltak (43. kép).

Őskori napszimbólum ez a sugaras jel is, amely a sokküllős kerékkal egyenértékű³⁴⁹. Az e típusú napszimbólum az őskor³⁵⁰, a római császárcor³⁵¹ emlékein gyakori. A sokküllős kerék megjelenik az ókeresztény emlékanyagban is. Egy ravennai szarkofág fedőlapján több példányban is látható³⁵². Rignetrudis sírkövén³⁵³, vagy egy ravennai mozaikon³⁵⁴ alpha-val és omega-val kombinálva látjuk ezt a jelképet, világosan bizonyítva, hogy a többi őskori napszimbólummal egyetemben ez is bevonult Krisztus jelképeinek sorába. Theodelinda monzai bazilikáján már valóságos kerék formájában jelenik meg ez a Krisztus jelkép.³⁵⁵ A naturális kerékábrázolás Krisztus szimbólummá fejlődött, ilyen vonatkozásban helyet kapva a legelőkelőbb mainzi családok címerében is³⁵⁶. Szent László éremképein is kerék-szerűen jelenik meg (35. kép, 3) az ősi napszimbólum keresztény tartalommal telítődött kifejezője³⁵⁷. E típus akár sugaras³⁵⁸, akár sokküllős kerék³⁵⁹ formájában gyakori a fenékbélyegek sorában is.

A robenhausenii őskori kenyér tetejére napszimbólumot húztak sütés előtt. A római császárcor domborművein ábrázolt kenyereken³⁶⁰ egyenlőszárú keresztet látunk, hasonló formában, mint a szabadegyházi románkori dombormű³⁶¹ kenyéréen. A kenyér tehát az őskortól napjainkig megőrizte kapcsolatát a kereszttel.

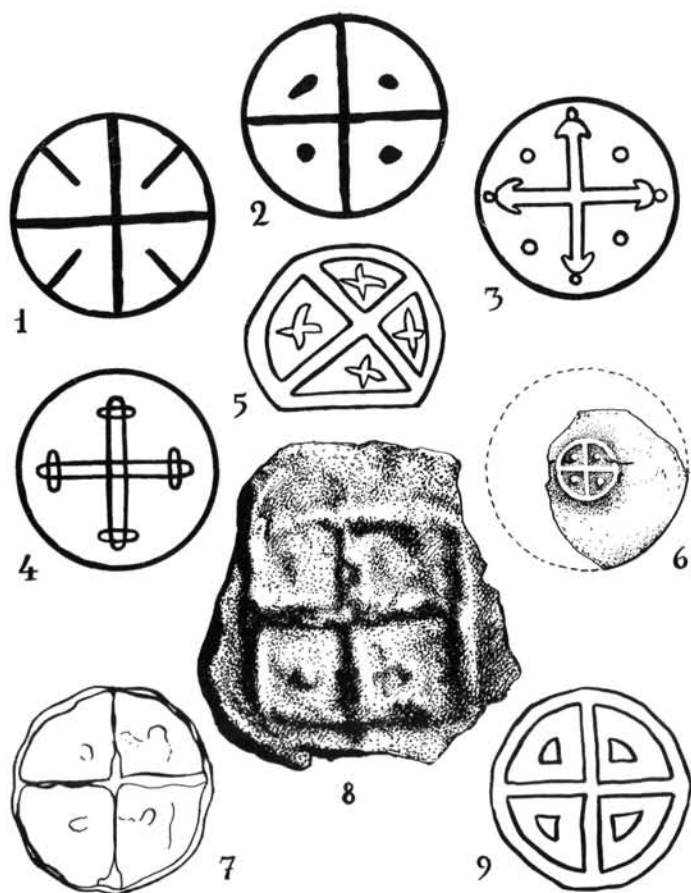

35. 1—3. Árpád-kori pénzek képtípusai (Hóman után).

35. 1—3. Bildtypen von Münzen aus der Arpadenzeit (nach Hóman).

35. 1—3. Types de face de monnaies de l'époque arpadienne (d'après Hóman).

35. 1—3. Типы рисунков монет периода Арпадов (по Хоману).

37. Keszthelyi pirostojás.

37. Rotbemaltes Ei von Keszthely.

37. Oeuf rouge de Keszthely.

37. Кестгхейское красное яйцо.

38. Későavar edény fenékbélyege Győről (Sós után).

38. Bodenstempel eines spätarawischen Geschirrs von Győr (nach Sós).

38. Marque de fond d'un pot de l'époque avar tardive, trouvé à Győr (d'après Sós).

38. Донное клеймо на позднеаварской посуде из Дьёра (по Шошу).

36. 1–2. Caslauer fenékbélyegek (Näbe után). 3–4. Poseni fenékbélyegek (Näbe után). 5. Moresti fenékbélyeg (Komsa után). 6. Teterowi fenékbélyeg (Unverzagt és Schuldt után). 7. Budai fenékbélyeg (Holl után). 8. Mohácsi fenékbélyeg (Fehér után). 9. Magyarországi fenékbélyeg (Csányi után).

36. 1–2. Bodenstempel von Caslau (nach Näbe). — 3–4. Bodenstempel von Posen (nach Näbe). — 5. Bodenstempel von Morest (nach Komsa). — 6. Bodenstempel von Teterow (nach Unverzagt und Schuldt). — 7. Bodenstempel von Buda (nach Holl). — 8. Bodenstempel von Mohács (nach Fehér). — 9. Bodenstempel aus Ungarn (nach Csányi).

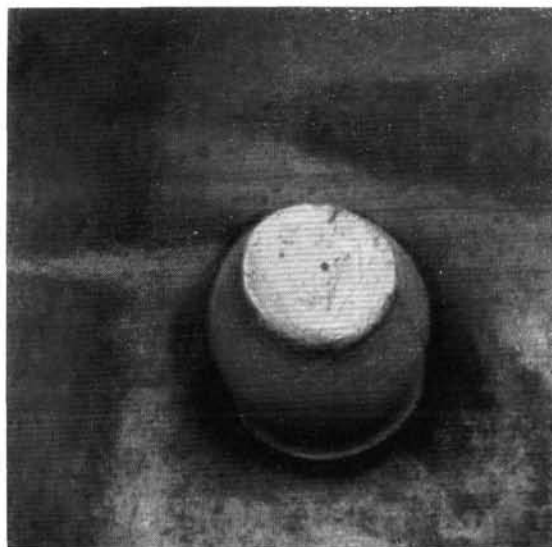
36. 1–2. Marques de fond de Caslau (d'après Näbe). — 3–4. Marques de fond de Posen (d'après Näbe). — 5. Marque de fond de Morest (d'après Komsa). — 6. Marque de fond de Teterow (d'après Unverzagt et Schuldt). — 7. Marque de fond de Buda (d'après Holl). — 8. Marque de fond de Mohács (d'après Fehér). — 9. Marque de fond de Hongrie (d'après Csányi).

36. 1–2. Каслауские донные клейма (по Нэбе). 3–4. Позенские донные клейма (по Нэбе). 5. Морештские донные клейма (по Комша). 6. Тетеровские донные клейма (по Унверзагту и Шульдту). 7. Будайские донные клейма (по Холлу). 8. Мохачские донные клейма (по Фехеру). 9. Венгерские донные клейма (по Чани).

Ennek a kapcsolatnak további számai is vannak még. A kenyér megszégése előtt késsel keresztet rajzolnak az aljára³⁶². Ahogy megfigyeltem, nálunk a Dunántúl katolikus vidékein három kereszt kerül szegés előtt a kenyér talpára, ami a Szentháromságra utalhat.

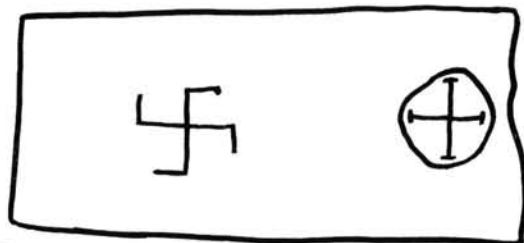
Szegés előtt a kenyérré karcolt keresztnek ősi előzményei vannak, a keresztény hatás újkeletű. Általános hiedelem ugyanis, hogy a kenyeret nem szabad „alsó héjával” felfelé letenni. Ma úgy tartják, hogy a domború felére fektetett kenyér esetében megfájdul a háta annak, aki dagasztotta³⁶³. Hallottam azt is, hogy a hátára fektetett kenyér pört jelent, vagy azt mutatja, hogy valami távoli családtag éheznek. Az eredeti gondolat kopásáról, kicserélődéséről van szó. A kérdés lényege az, hogy a kenyérré karcolt kereszt a talajon, asztalon álljon.

Népmeséink hősei a föld mélyébe szállva találkoznak a gonosszal, ami lehet ördög, óriás, sárkány, stb.³⁶⁴. A pokol is valahol a föld mélyében van, ahová Krisztus „alászállt” a Credo szavai szerint. Említettük már, hogy az étel romlását ártó, rosszindulatú lények „rontásnak” tekintették valaha. A kenyér alsó héjára karcolt kereszt, az edények tal-

1

2

3

39. 1–2. Ókeresztény feliratok (Montelius után). 3. Tászoktetői sziklakarcolat (Kovács után).

39. 1–2. Frühchristliche Aufschriften (nach Montelius). – 3. Felsenschrift von Tászoktető (nach Kovács).

39. 1–2. Inscriptions chrétiennes des premiers âges (d'après Montelius). – 3. Dessin rupestre de Tászoktető (d'après Kovács).

39. 1–2. Древнехристианские надписи (по Монтелиусу). 3. Тасоктетейский рисунок на скале (по Ковачу).

rült ősi szimbólumok véleményünk szerint etnikumhoz nem köthetők. A képtípus kiválasztását a vevőközön-ség ízlése szabta meg, a fazekasok igyekeztek az egyen-kint, családonkint, körzetenkint változó ízléshez alkalmazkodni. Ez az alkalmazkodás a korábban má-gikus, később keresztény tartalmú jelek variációjára kényszerítette az iparosokat³⁶⁷. A halimbai temető edé-nyei világosan mutatják, hogy egy falun belül is a dif-ferenciálódott elképzelésnek megfelelően válogatták össze a fenékbélyegek függvényében az edényféléket³⁶⁸. A differenciált ízlés mellett a kezdeti állapotban levő kutatás rovására írhatjuk azt, hogy az egyes bélyegké-pek pontos másai olyan ritkán kerülnek elő.

5. MEGJEGYZÉSEK AZ ÁRPÁDKORI FENÉKBÉLYEGEK ELTERJEDÉSÉNEK KÉRDÉSÉHEZ

Az edények talpán alkalmazott első olyan plasztikus jelek, amelyek nemcsak tartalmi, de technikai kivitel-ben is a későbbi fenékbélyegek előfutárjának tekint-hetők, az északi Alpok vidékének késővaskori kerámiá-jában bukkannak fel³⁶⁹.

A római császárkor pannoniai, noricum és dalmáciai anyagában is találkozunk olyan plasztikus jelekkel, melyek a fenékbélyegek kategóriájába sorolhatók. A kékesdi kora-római temető 3. sírjának urnáin kereszt, illetve ötküllös kerék alakú jeleket látunk az edények talpán³⁷⁰. Az észak-dalmáciai Ripač-ból egy olyan edénytalpat említhetünk³⁷¹, melyen plasztikus körben egyenlőszárú keresztet látunk (44. kép, 2). Ugyanerről a lelőhelyről egy sokkülös kerék alakú jegy³⁷² is ismert (44. kép, 3). Klosterneuburgban ókeresztény kultikus épület padlóján találtak olyan kis csé-

pán alkalmazott elhárító jelek az ételt elhatárolták az ártó birodalmától.

A rossz, az ártó a levegőben is lakhat³⁶⁵, onnét is bekerül-het tehát az ételbe. Az eddig felsorolt példákban is találko-zunk már az edény belsejében, vagy külső felületén alkalmazott elhárító jelekkel. Nem feladatunk most a kérdés tel-jes kifejtése, így megemlítjük csak, hogy a pécsi XIII. szá-zadi edény peremébe karcolt négyküllös kerékben³⁶⁶ egy-szerű elhárító jelet látunk. A gondolat bizonyítására elég-séges az imént említett vend néprajzi párhuzamokra hivat-kozni.

Árpádkori fenékbélyegeink néhány típusának ős-kori előzményére, a képtípusok keresztény tartalom-mal való telítődésére, a fenékbélyegek és az edény tar-talmának összefüggésére, a bélyegképek szerepére utal-hattunk a fentiekben. Nem feladatunk most a teljes árpádkori anyag feldolgozása, azt azonban meg kell említenünk, hogy már az őskorban is egymást váltva, vagy párhuzamosan jelentek meg egy lelőhelyen is a különböző képek. Ezek a keresztény környezetbe ke-

40. Diogenes sírásó (Montelius után).

40. Totengräber Diogenes (nach Lechler).

40. Diogène fossoyeur (d'après Montelius).

40. Диогенский могильник (по Монтелиусу).

41. Golgotai jelenet (Lechler után).
 41. Golgota-Szene (nach Lechler).
 41. Scène de Golgotha (d'après Lechner).
 41. Голгофский эпизод (по Лехлеру).

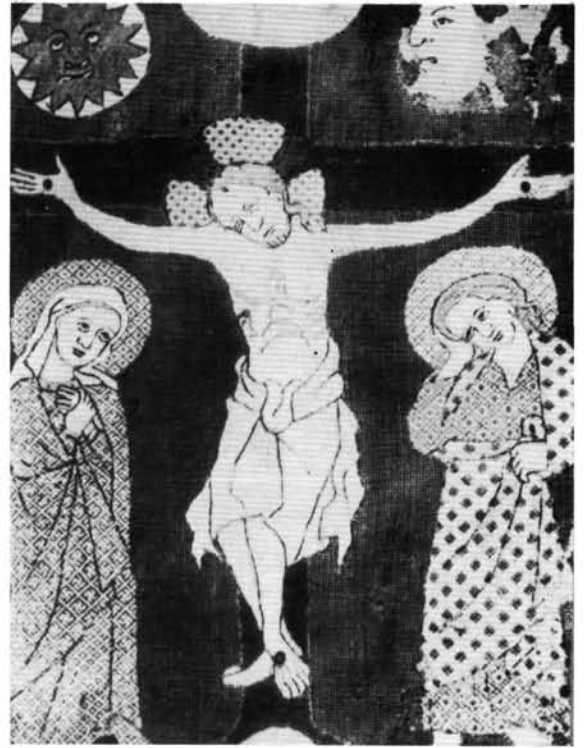
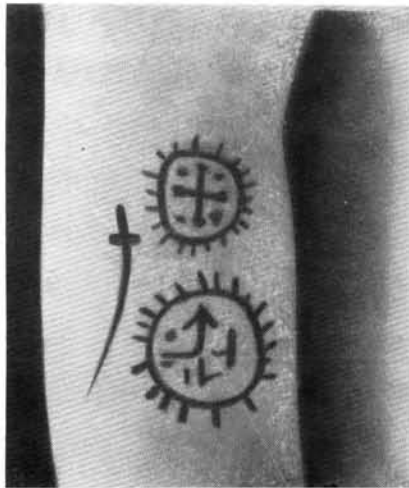
szét, melynek talpát két plaztikus koncentrikus körbe fogott, hasonló kivitelű egyenlőszárú kereszt díszíti (44. kép, I). Polaschek arra gondol, hogy az örökmécs olaját tartották ebben³⁷³. Hasonló bélyegekre a mondottakon túlmenően is hozhatók még példák a római emléktárgyakból³⁷⁴.

A tiefenthaler erdőben feltárt, a császárkor közepére datálható noricum-i égetéses és csontvázas sírokból származó kerámián olyan ujjnyom-sorokat figyeltek meg, amelyek egymás felett, szabályosan jelentkeznek. Ezeket R. A. Maier az edények készítésével hozza kapcsolatba³⁷⁵. Az említett ujjnyom-sorok az edények hurkatechnikás felépítésére utalnak, ami viszont a kézikorong alkalmazását tételezi fel³⁷⁶. Az Alpok vidékén egy kézikorongot használó, fenékbélyeg alkalmazó csoport élt még a késői császárkorban is.

Nálunk a késői avar griffes-indás csoporthoz tartozó kerámián, a VIII. század végén³⁷⁷ jelennek meg a technikai megoldásuk és képtípusuk alapján fenékbélyegnek tekinthető ábrázolások. „A fenékbélyeges edények kérdése még nem dönthető el, mert a későrómai és az avarkori darabok közt még hiányoznak az összekötő szálak” írja Radnóti Aladár³⁷⁸. Ebből annyit máris látunk, hogy az avarkori fenékbélyegek nem jelentik helyi előzmény folytatását, hanem felbukkanásuk új etnikum megjelenésével kapcsolható össze.

Kovrig Ilona, aki elsőnek foglalkozott a Duna-vonal késő-avar kerámiájának fenékbélyegeivel, igen óvatosan fogalmaz az eredetkérdésében³⁷⁹. Ezt írja: „Nem hiszem, hogy az avarkori edények hullámvonalas és részben fenékbélyeges csoportja etnikai hovartartozásának problémája egyelőre megoldható lenne. A provinciális, germán és szláv elemek annyira összekeverednek benne, hogy éppen e kérdésben legfontosabb temetők részletes publikációjának megjelenése előtt—gondolok itt elsősorban Dévényújfalura, Szobra, Pilismarótra — nehéz volna megnyugtató eredménnyel előállni.”

Cs. Sós Ágnes a dévényi kapunál, a Duna vonalán beszivárgó szláv fazekasokra gondol a késői avar kerámián felbukkanó fenékbélyegekké kapcsolatban³⁸⁰. Z. Čilinska viszont ezt írja³⁸¹ a Nové Zámky-i késő-avar temető kerámiájának fenékbélyegeiről: „Ihr reiches Vorkommen nicht nur in Nové Zámky, sondern auch auf den übrigen Gräberfeldern der Südweslawakei nördlich der Donau (Šala-Duslo, Šala-Veča, Dvory and Zitavon usw.) lässt uns nicht

in Zweifel darüber, dass ihre Herkunft hier ist und dass sie im Verlauf des IX. Jh. von den übrigen Slawen übernommen wurden.” A hivatkozott temetők sajnos még publikálatlanok³⁸².

A VIII. század végi fenékbélyegekké kapcsolatban két etnikum jöhet számításba, a szláv és az avar. Nézzük ezek szerepét.

Egy etnikumra a temetkezési szokások a legjellemzőbbek és ezek azok, amik legtovább öröklődnek meg. László Gyula a különböző szláv temetkezési rítusok közül a halmos temetést és az égetést tartja a legjellemzőbbnek³⁸³. Az égetéses temetkezések kerámiái anyagában a fenékbélyeg nincs meg. Z. Čilinska írja³⁸⁴: „Die Konzentration der Bodenstempel im VIII. Jh. beschränkt sich auf die Skelettgräberfelder des mittleren Donaugebiets, vereinzelt erscheinen sie auch im Niederösterreich.” A halmos temetők anyagában elvéve kerek, vagy négyzetes lenyomatokat találunk az edények talpán. Ezek elterjedését és a velük kapcsolatos nézeteket Vojtech Budinsky-Krička foglalta össze³⁸⁵. A kutatók egy része a fazekaskorong tengelyvégének lenyomatát látja ezekben, mások fenékbélyegeknek tekintik őket. Z. Čilinska szerint³⁸⁶ egy részük tengelyvég lenyomat, más részük viszont fenékbélyeg. Kovrig Ilona az alattányi temető második rétegéhez tartozó sírok anyagában olyan szabadkézzel formált edényt talált, melynek talpán ott a kérdéses kerek bemélyedés. Ez esetben tengelyvég lenyomatról nem lehet szó, a bemélyedés fenékbélyegnek tekintendő³⁸⁷.

Utaltunk már arra, hogy napszimbólum a pont, a kör, a körkörös, vagy pontkörös dísz is. A tárgyalt jel jól beilleszthető a fenékbélyegekké kapcsolat elképzelésünkbe. A kérdés őskori előzményeire röviden utalunk csak.

42. Boszniai tetoválás (Glück után).
 42. Tätowierung aus Bosnien (nach Glück).
 42. Tatouage de Bosnie (d'après Glück).
 42. Боснийская татуировка (по Глоку).

43. A robenhauseni kenyér (Messikommer után).
 43. Brot von Robenhausen (nach Messikommer).
 43. Le pain de Robenhausen (d'après Messikommer).
 43. Робенхаузерский хлеб (по Мессикоммеру).

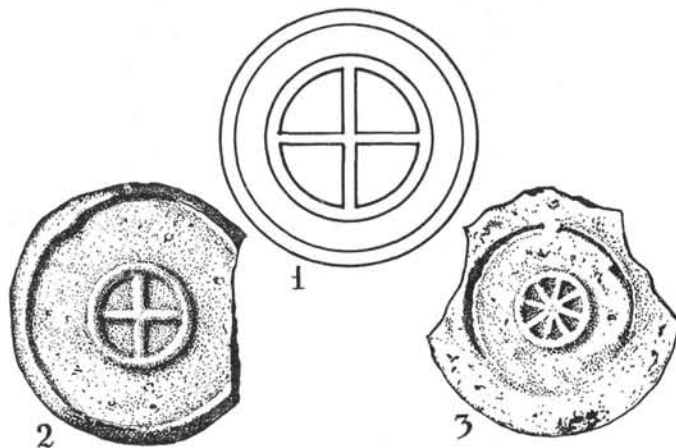
Roska Márton a tordosi anyagból koncentrikus köröket közlő edényfenékről, ahol a külső kört sugárkoszorú övezi³⁸⁸. Mozsolics Amália a kisapostagi urnatemetőből olyan edényt ír le, amelynek talpán kerek bemélyedést koncentrikus körök vesznek körül, legszélről bebökődött pontsorról³⁸⁹. A kelta kerámia jellegzetessége az omphalos³⁹⁰, aminek gyakorlati jelentősége nincs. Úgy gondoljuk, hogy az omphalos kerek bemélyedése a most vizsgált fenékbélyeg típusal egyenértékű. Hogy a késővas kori népeknél sem idegen a fenékbélyeg által képviselt gondolati háttér, az esztergomi múzeum késővas kori edénye bizonyítja még világosabban, melynek talpára égetés előtt egyenlőszárú keresztet karcoltak³⁹¹. Körkörös talpdíszű kora-³⁹² és késővas kori³⁹³ edényekről is tudunk. A körkörös talpdísz egyébként a császárkori fémedényeken gyakori³⁹⁴.

Az említett niederdollendorfi sírkő álló alakjának mellére kis kerek kör van vésvé³⁹⁵. Egy VII. századi úgynevezett „Dániel csat” alakjának mellén sugárkoszorús pontkört látunk³⁹⁶. Egy fenékpustai IX. századi edény talpán sugárkoszorú övezi a kerek mélyedést³⁹⁷, két esetben meg küllős, plasztikus sugarak indulnak el a kerek mélyedéstől az edénytalp széle felé³⁹⁸.

Max Nābe hívja fel a figyelmet arra, hogy a 900 előtti szláv kerámián szórványosan felbukkanó jelek az általa vizsgált területen kerek bemélyedések, illetve koncentrikus körök formájában jelentkeznek³⁹⁹.

A széleskörű területi elterjedés párhuzamai alapján felvetődik annak a lehetősége, hogy ebben az egyszerű fenékbélyegben a szlávok körében különösen kedvelt sajátosságot lássunk. Ezzel természetesen közel sem akarjuk azt

44. 1. Klosterneuburgi fenékbélyeg (Polaschek után). 2–3. Ripači fenékbélyege (Radimsky után).
 44. 1. Bodenstempel von Klosterneuburg (nach Polaschek). – 2–3. Bodenstempel von Ripač (nach Radimsky).
 44. 1. Marque de fond de Klosterneuburg (d'après Polaschek). – 2–3. Marques de fond de Ripač (d'après Radimsky).
 44. 1. Клостернейбургское донное клеймо (по Полячке). 2—3. Рипачские донные клейма (по Радимскому).

mondani, hogy e könnyen előállítható jel alkalmazása más etnikumnál nem képzelhető el. Az említett alattányi edényen, vagy a késői avar kerámián több esetben is jelentkező kerek bemélyedések⁴⁰⁰ esetében ennek az egyszerű jelnek etnikumjelző szerepet nem tulajdoníthatunk.

Max Nābe szerint a szláv kerámiára a fenékbélyeg i. u. 900 tájáig nem jellemző⁴⁰¹. A jellegzetes szláv temetkezési szokásokkal kapcsolatos anyag vizsgálata is igazolja Nābe megállapítását. Ez az avarság szerepét emeli ki a fenékbélyeg VIII. század végi dunavidéki elterjedésével kapcsolatban, melyet egy újabb csoport e korban történt betelepülésével hozhatunk kapcsolatba.

Budinsky-Krička a Žitavska Tõň-i avar temetővel kapcsolatban utal a Saltvoei kultúrával való egyezésre⁴⁰². A Saltvoei kultúra hatását Kovrig Ilona is megállapítja a késői avar leletanyagban⁴⁰³. A késői avar kerámia jellegzetes csoportja Kovrig Ilona szerint a Kaukázushoz és az attól keletre fekvő vidékhez kapcsolódik⁴⁰⁴. „Diese Keramik vermag auf ungarischem Gebiet weder von lokalen Vorbildern abgeleitet, noch auch mit dem slawischen Töpferhandwerk in irgendeinen Zusammenhang gebracht zu werden” — írja Kovrig. Nem tartjuk meglepőnek ezek után, hogy B. v. Richthofen éppen a Kaukázusban, a Saltvoei kultúra anyagában találta meg a kárpátmedencei anyagnál korábbi fenékbélyegeket⁴⁰⁵. A kaukázusi fenékbélyeget is alkalmazó kerámia a VIII. század végén, etnikai betelepüléssel került át a Kárpátmedencébe.

Richthofen alan-nak tekinti a Saltvoei kultúra népét⁴⁰⁶, Fettich Nándor kazárookra gondol⁴⁰⁷. A kutatás az utóbbi nézetet fogadta el. Kovrig Ilona feltételezi, hogy a IX. század első felében a kazár birodalom egyes népelemei költöztek be a Kárpátmedencébe és itt összekeveredtek az itt élő avar népekkel⁴⁰⁸. A kaukázusi fenékbélyegek VIII. század végi kárpátmedencei felbukkanása alapján arra kell gondolnunk, hogy a Saltvoei kultúra egyes etnikai csoportjának a beköltözése megkezdődött már ebben az időszakban is. Ez természetesen nem zárja ki azt, hogy a folyamat IX. század első felében ne tartott volna még.

Messze vagyunk még attól, hogy megnyugtató feleletet adjunk arra a kérdésre, hogyan jutott a XIII. század körül élt sümegvidéki fazekashoz a fenékbélyeg használatának szokása. Honfoglalás- és kora-árpád-kori kerámiánk még feldolgozatlan⁴⁰⁹. „Majdnem bizonyos, hogy az első fazekasok (göloncsérek) az itt talált avar és szláv mesterek voltak” írja László Gyula⁴¹⁰. Ezzel kapcsolatban csak azt szeretnénk hangsúlyozni, hogy a szláv fazekasipar késői avar hatásra lényegesen bővült és gazdagodott, mint a fenékbélyeg elterjedése is mutatja. Z. Čilinska is utal arra, hogy a

szlávok a Kárpátmedencén belül a VIII. század végén jelentkező fenékbélyeg-gyakorlatot vették át⁴¹¹. Amennyiben honfoglaláskori temetőinkben jelentkező fenékbélyeg⁴¹² a Kárpátmedence IX. századi fazekasiparával kapcsolatos, úgy a helyi hatások mellett azokra is gondolnunk kell, melyek az avar birodalom bukása után a Kárpátmedencébe költözött ázsiai és keleti elemek révén⁴¹³ terjedtek el.

Az árpádkori fenékbélyegek használatával kapcsolatban a kereszténység szerepét is hangsúlyozni kíván-

juk. Közép- és Keleteurópa térítése pontosan abból a balkán – bizánci kultúrterületről indult el a IX. században, ahol a neolitikumtól kezdve élt a fenékbélyegek által képviselt gondolati háttér és annak töretlensége a népvándorláskorban is kimutatható⁴¹⁴. A fenékbélyegek kétségtelen keresztény kapcsolatai tették lehetővé, hogy alkalmazásuk általános közép- és keleteurópai divat lett a X–XIII. században.

Sági Károly

JEGYZETEK

- 1 Zólyomi B., Magyarország növénytakarójának fejlődéstörténete az utolsó jégkorszaktól. MTA Biol. Oszt. Közl. I (1952).
- 2 László G., A Balatonmelléki tőzeglápok és berkek. BTTE (Bp. 1913) I/1, 576.; A tőzeglápok és előfordulásuk Magyarországon. (Bp. 1915) 132–137, 150–153.
- 3 Cholnoky J., A Balaton hidrográfiaja. BTTE I/2 (Bp. 1918), 1. ábra.
- 4 Sági K., Adatok a Keszthely-környéki balatoni öblök pusztulásának időrendjéhez. Hévízfürdő természeti viszonyai és gyógyászatának néhány részlete. (Bp. 1961), 23–24.
- 5 Bakay K., Kalicz N., Sági K., Veszprém megye régészeti topográfiaja, a Keszthelyi és Tapolcai járás. Magyarország régészeti topográfiaja I (Bp. 1966), 76–77.
- 6 Nagy J., Véghegy D., Nagy Gy., Zala vármegye története. Oklevéltár I (Bp. 1886) 215.
- 7 A temető 1–48. sírja publikált: Sági K., Die spätrömische Bevölkerung der Umgebung von Keszthely. Acta Arch. Hung. 12 (1960) 187–256. A 49–133. sír feldolgozása folyamatban van.
- 8 Bakay K., Kalicz N., Sági K., i. h., 76.
- 9 Sós, A., Die Ausgrabungen Géza Fehérs in Zalavár. Arch. Hung. 41 (Bp. 1963) Taf. 74, 1–3.
- 10 Fülep F., Újabb kutatások a pécsi későrómai temetőben. Arch. Ért. 89 (1962) 44, 19. kép, 7, 10, 17.
- 11 A cserépbográcsok irodalmára v. ö.: Méri I., Árpád-kori népi építkezések feltárt emlékei Orosháza határában Régészeti Füzetek Ser. II, 12 (Bp. 1964) 18. és 144. jegyzet.
- 12 Szabó K., Az alföldi magyar nép művelődéstörténeti emlékei. (Bp. 1938) 14–15, 3. kép.
- 13 Parádi N., Árpádkori perembélyeges edénytöredék Pécsről. A Janus Pannonius Múzeum Évkönyve 1959 (Pécs, 1960) 93, XXVI. t.
- 14 Holl, I., Mitteralterliche Funde aus einem Brunnen von Buda. Studia Arch. 4 (Bp. 1966), Abb. 29–32.
- 15 Gerevich L., A budai vár feltárása. (Bp. 1966) 28. kép, 1., 29. kép, 1, 11, 12., 33. kép, 1, 8., 37. kép, 4.
- 16 Marosi A., Újabb leletek a hazai középkorból a Pécs Városi Múzeumban. MésKÉ 2 (1908) 46, 12. ábra.
- 17 Hölörlig J., Árpádkori keramikák. Arch. Ért. 44 (1930) 160.
- 18 Méri I., Beszámoló a Tiszalök-rázompuzsai és Túrkevei ásatások eredményéről. Arch. Ért. 79 (1952) 61.
- 19 V. ö.: 8. jegyzet.
- 20 Szendrey Zs., A varázslatok eszközei. Ethn. 48 (1937) 388.
- 21 Makkay J., Arch. Ért. 90 (1963) 4–5.
- 22 Bayer, J., Die Ossarner Kultur. Eiszeit und Urgeschichte 5 (1928) 65
- 23 Homérosz Odüsszeia XI. ének, 25–37. sor. (Fordította Vecsersi G. Bp. 1957.) – Makkay J., i. h., 5.
- 24 Zalaegerszegi Állami Levéltár. In simplicem usum P. M. Nemethi Ord. S. P. Francisci 1782, p. 104.
- 25 Németh Márton szíves szóbeli közlését ez úton is köszönöm.
- 26 Chernel I., Magyarország madarai különös tekintettel gazdasági jelentőségökre. (Bp. 1899) 273.
- 27 Székessy V., Aves-madarak. Fauna Hungariae XXI, Bp. 1958, 2. Füzet, 42.
- 28 Füssy T., A zalavári apátság története. (Bp. 1902) 77.
- 29 Bátky Zs., Györffy I., Viski K., A magyarság néprajza I (Bp. 1941) 33.
- 30 Hoernes, M., Urgeschichte der bildenden Kunst in Europa. (Wien, 1915) 496., 524.
- 31 Hoernes, M., i. h., 496., 524.
- 32 Scheltema, F. A., Symbolik der germanischen Völker. (Leipzig, 1941) 71–73.
- 33 Ipolyi A., Magyar mitologia II. (Bp. 1929) 62–68.
- 34 Lechner, M.–L., Ein merkwürdiger Fund in einem römischen Grab bei Worms. Festschrift des Römisch-Germanischen Zentralmuseums in Mainz, 1952) 128–130.
- 35 Cumont, F., Die orientalischen Religionen im römischen Heidentum. (Stuttgart, 1959) Taf. IV, 2. – Szendrey Zs., A magyar népszokások ősi eredete. Ethn. 51 (1940) 359.
- 36 Sági, K., Das langobardische Gräberfeld von Vörs. Acta Arch. Hung. 16 (1964) 359.
- 37 Móra F., Néprajzi vonatkozások magyar leletekben. Ethn. 43 (1932) 62. – Korek J., A Szentek-kajáni avar temető. Dolgozatok 19 (1943) 53.
- 38 Sartori, P., Sitte und Brauch II (1910–1914) 55., 92., 100., 110., 131.; Bd. III, 142. – Róheim G., Magyar néphit és népszokások. (Bp. 1925) 264.
- 39 W. Dörfler F., Kakas, tyúk és tojás a magyar néphitben. Ethn. 6 (1895) 212.
- 40 W. Dörfler F., i. h., 213.
- 41 W. Dörfler F., i. h., 143.
- 42 Solymossy S., A magyarság néprajza IV. (Bp. 1941) 289.
- 43 Méri I., Árpád-kori népi építkezések feltárt emlékei Orosháza határában. Régészeti Füzetek Ser. II, 12 (Bp. 1964) V. t. 17.
- 44 Solymossy S., i. h., 298.
- 45 Holló D., Népbabonák lélektana. Ethn. 46 (1935) 40–41. – Róheim G., i. h., 167.
- 46 Hild V., Arch. Ért. 21 (1901) 137.
- 47 Szendrey Zs., A varázslatok eszközei. Ethn. 38 (1937) 392.
- 48 Szendrey Zs., i. h., 392.
- 49 Gönczi F., Göcsej s kapcsolatosan Hetés vidékének és népének összevontabb ismertetése. (Kaposvár, 1914) 607.
- 50 Szendrey Zs., A halottak, szentelmények és eljárások a varázslatokban. Ethn. 49 (1938) 33.
- 51 W. Dörfler F., i. h., 210.
- 52 Solymossy S., i. h., 295.
- 53 Solymossy S., i. h., 330.
- 54 Gönczi F., i. h., 619.
- 55 Gönczi F., i. h., 610.
- 56 Berze Nagy J., Magyar szólásaink és a folklóre. Ethn. 40 (1929) 160.
- 57 Mészáros Gy., Vértés L., Óskori festékbánya Lovason. Arch. Ért. 82 (1955) 14–15. – Kőszegi F., Adatok a magyarországi okkersirok eredetének kérdéséhez. A4ch. Ért. 89 (1962) 15–21. – Fél E., Adatok a gyászszínekhez és párhuzamok. Ethn. 46 (1935) 9–11.
- 58 Novák V., A születés, keresztelés és halálzás szokásai a szlovéneknél. Ethn. 54 (1943) 178.
- 59 Szendrey Zs., A varázslatok eszközei. Ethn. 38 (1937) 388–389. – Katona I., A csongrádi baromfitartás szokásai és hiedelmei. Ethn. 60 (1949) 174. – Szendrey Zs., Szendrey Á., i. h., 221.
- 60 Katona I., i. h., 174.
- 61 Dömötör S., A Vasvári Múzeum mágiikus edényfedője. Savaria 2 (1964) 279–284.
- 62 Makkay J., i. h., 6.
- 63 Makkay J., i. h., 6.
- 64 Gönczi F., i. h., 612.
- 65 Forrer, R., Realexikon. (Berlin-Stuttgart, 1907) 836, Taf. 248, 7.
- 66 Makkay J., i. h., 6.
- 67 Bayer, J., i. h., 64–66.
- 68 Bayer, J., i. h., 68–70.
- 69 Banner J., Die Péceler Kultur. Arch. Hung. 35 (1955) 209.
- 70 Publikálatlan.
- 71 Makkay J., i. h., 6.
- 72 Novák J., Az ampelumi Fortuna Salutaris és Jupiter szentély bronz-edényei. Közlemények az Erdélyi Nemzeti Múzeum Érem és Régiség-tárából 2 (1942) 40–51.
- 73 Kovrig, I., Das awarenzeitliche Gräberfeld von Alattján. Arch. Hung. 40 (1963) 87–88.
- 74 Kovrig, I., i. h., 83–88, irodalommal. – Szabó J., Honfoglaláskori sírok Eger-Répástétón. Az Egri Múzeum Évkönyve 2 (1964) 123. – Kyll, N., Die Bestattungen der Toten mit Gesicht nach unten. Trier Zeitschrift 27 (1964).
- 75 Szabó K., i. h., 107. – Az esztergomi szentkirályi földi XI–XII. századi telepre utaló leletben is vannak átfürt fenékű edények. V. ö.: Balogh A., Az esztergomi múzeum bélyeges agyagedényeiről. Arch. Ért. 41 (1927) 214.
- 76 Rybakov, B. A., Isztorija kulturü Drevnej Russi I (Moszkva, 1948) 103.
- 77 Róheim G., i. h., 156–158.
- 78 Ebert, M., Realexikon der Vorgeschichte Bd. 12 (Berlin, 1928) „Seelenloch” címszó.
- 79 Reinert, H., Vorgeschichte der deutschen Stämme Bd. I (Berlin, 1941) 112, 129.
- 80 Róheim G., i. h., 134–136.
- 81 Szendrey Zs., A halottak, szentelmények és eljárások a varázslatokban. Ethn. 49 (1938) 38. – Solymossy S., i. h., 324–328.
- 82 Szendrey Zs., Szendrey Á., i. h., 187.
- 83 Szendrey Zs., Szendrey Á., i. h., 201–202.
- 84 Szőke, B., Spuren des Heidentums in den frühmittelalterlichen Gräberfeldern Ungarns. Studia Slavica 2 (1956) 119–155.
- 85 Szendrey Zs., Néplelektani problémák. Ethn. 47 (1936) 140.
- 86 Kivikovski, E., Magisches Fundgut aus finnischen Eisenzeit. Suomen Museo 72 (1965) 35.
- 87 Sági J., Óstelep a Balaton partján. Arch. Ért. 29 (1909) 352.
- 88 Méri I., Árpád-kori szabadban levő kemencék. Arch. Ért. 90 (1963) 272–280.
- 89 Horváth B., Az Árpád-kori falusi ház a korabeli törvények tükrében. Fol. Arch. 17 (1965) 128–130.

- 84 Horváth B., i. h., 131.
- 85 Lipp V., A keszthelyi sírmezők. (Bp. 1884) 20.
- 86 Lipp V., i. h., III. t. 36.
- 87 Parádi N., Technikai vizsgálatok népvándorláskori és Árpád-kori edényeken. Régészeti Füzetek 12 (Bp. 1959) 7–9.
- 88 Németh J., A sümegi népi fazekasság. Néprajzi Közlemények 5 (1960) 186–235.
- 89 Sugár Lajos volt szíves erre, a munkaterületünkön még nem alkalmazott, fontos lehetőségre figyelmünket felhívni. Lényegesnek tartanánk, hogy felismerését és annak technikai eljárását írásban is közlétegye.
- 90 A kézikoronra vonatkozóan v. ö.: Rayet, O., Collignon, M., Histoire de céramique. (Paris, 1888) 146, Fig. 66. — Rieth, A., Bemerkungen zur Töpfertechnik der Spätbronzezeit. Mannus 27 (1935) 91–101. — Parádi N., i. h., 11–14. — Holl I., Adatok a középkori magyar fazekasság munkamódszereire. Budapest Régiségei 17 (1956) 177–196. — Ifj. Fehér G., Hódoltságkori török emlékek. A Janus Pannonius Múzeum Évkönyve 1959 (Pécs, 1960)
- 91 Holl I., i. h., 172.
- 92 Holl I., i. h., 187.
- 93 Méri I., Beszámoló a Tiszalök-rázompusztai és Túrkevei-óriási ásatások eredményéről. Arch. Ért. 79 (1952) 61.
- 94 Parádi N., i. h., 26.
- 95 Parádi N., i. h., 43.
- 96 Parádi N., Parádi N., i. h., 13–14. — Holl I., i. h., 189. — (Komsa, M.) Комша, М., значения гончарных изделий раннефеодалной эпохи. Dacia 5 (1961) 454.
- 97 Höllrigl J., Árpád-kori keramikák. Arch. Ért. 44 (1930) 164. — Комша, М., i. h., 449, 3. jegyzet, irodalommal.
- 98 Parádi N., i. h., 14. — Holl I., i. h., 189. — Ifj. Fehér G., i. h., 142. — Méri I., i. h., — Комша, М., i. h., 449, 3. jegyzet, irodalommal.
- 99 Kovrig I., Avar-kori sírok Alsógyérről (Csallóköz). Antiquitas Hungarica 2 (1948) 127. — Čilinska, Z., Slawisch-awarisches Gräberfeld in Nové Zámky. (Bratislava, 1966) 133.
- 100 Kurt Koloc, Fafajták törzslapjai. (Bp. 1954) 28.
- 101 Budinsky-Krička, V., Pohrebisko z neskorjej doby avaskej v Žitavska Tóňi na Slovensku. Slovenská Archeológia 4 (1956) Tab. 28, 20.
- 102 Török, Gy., Die Bewohner von Halimba im 10. und 11. Jahrhundert. (Bp. 1962) Taf. XCII, 206., XCV, 363.
- 103 Parádi N., i. h., 32.
- 104 Kurt Koloc, i. h., 4.
- 105 Soó R., A magyar flóra és vegetáció rendszertani-növényföldrajzi kézikönyve I (Bp. 1964) 258. — Csapody I., Csapody V., Rott F., Erdei fák és cserjék. (Bp. 1966) 65.
- 106 Höllrigl J., i. h., 164–169. — Kovrig I., i. h., 126–127. — Parádi N., Árpád-kori perembélyeges edénytöredék Pécsről, 92–93. — (Tuhina, N. V.) Тухтина Н. В., Средневековые славянские гончарные изделия. Арх. Сборник (Moszkva, 1960) 148. — Комша, М., i. h., 449–461.
- 107 Kutzian I., A Körös-kultúra. Diss. Pann. II, 23 (Bp. 1944) 120, 72. t. 14.
- 108 Roska M., A Torma Zsófia-gyűjtemény. (Kolozsvár, 1941) 134. t. 43.
- 109 Aberg, N., La civilisation énéolithique. (Uppsala-Leipzig-Paris, 1921) Fig. 323.
- 110 Dörpfeld, W., Troja und Ilion. (Athen, 1902) 365, Fig. 307.
- 111 Dörpfeld, W., i. h., 400, Fig. 323.
- 112 Déchelette, J., Manuel d'archéologie II. (Paris, 1908) Fig. 213 b.
- 113 Roska M., Az ősrégészeti kézikönyve II. (Cluj-Kolozsvár, 1927) 199, 124. ábra, 1. — V. ö.: Hoernes, M., Urgeschichte der bildenden Kunst in Europa. (Wien, 1915) 298.
- 114 Schmiedt, H., Heinrich Schliemann's trojanischer Altertümer. (Berlin, 1902) 47, Abb. 1036.
- 115 Kalicz, N., Die Péceler (Badener) Kultur und Anatolien. (Bp. 1963) 20, irodalommal.
- 116 Schmiedt, H., i. h., Taf. III, 4774. — Dörpfeld, W., i. h., Beilage 47, r
- 117 Dörpfeld, W., i. h., 425.
- 118 Ebert, M., Realexikon der Vorgeschichte Bd. 12, Taf. 45a.
- 119 Wosinsky M., Tolnavarmegye az őskortól a honfoglalásig I. (Bp. 1896) 91. t. 3.
- 120 Roska M., i. h., 190, 115, kép, 2.
- 121 Schuchardt, C., Alteuropa und seiner Kultur- und Stilentwicklung. (Strassburg-Berlin, 1919) Abb. 76a.
- 122 Patay P., A vücedóli-stílusú talpas tálak elterjedése Magyarországon. Arch. Ért. 3 (1940) 1–12.
- 123 Schreiber R., Korabronzkori lakóödrök Budafokon. Budapest Régiségei 20 (1963) 237.
- 124 Novotny, B., Slavónska kultura v Ceskoslovensku. Slovenská Archeológia 3 (1955) Obr. 15, 1.
- 125 Banner, J., Bóna, I., Márton, L., Die Ausgrabungen von L. Márton in Tószeg. Acta Arch. Hung. 10 (1959) Abb. 9, 9.
- 126 Banner J., Az ószentiváni ásatások. Dolgozatok 4 (1928) 199, 50. kép.; Eine Variation der Hakenkreuzgefässe, WPZ 15 (1928) 220–226.
- 127 Schreiber R., i. h., 236, 10. kép, 5–6, 12. kép, 1.
- 128 Schreiber R., i. h., 237, 12. kép, 2.
- 129 Banner, J., Bóna, I., Márton, L., i. h., Abb. 1, 18.
- 130 Banner, J., Bóna, I., Márton, L., i. h., Abb. 1, 9.
- 131 Mozsolics A., A kisapostagi korabronzkori urnatemető. Arch. Hungarica 26 (1942) IV. t. 100.
- 131a Veszprém, Bakonyi Múzeum. Lelt. szám: Br. 1934:35.
- 132 Sötér Á., A gátai ásatásról. Arch. Ért. 18 (1898) I. t. 13.
- 133 Aberg, N., Bronzezeitliche und früheisenzeitliche Chronologie III. (Stockholm, 1932) Abb. 161.
- 134 Höllrigl J., i. h., 162.
- 135 Höllrigl J., i. h., 103. kép, 1, 5. ábra.
- 136 Patay, P., Bronzezeit. Archäologische Funde in Ungarn. (Bp. 1956) 104.
- 137 Wosinsky M., Az őskor mészbetétes díszítésű edényművészége. (Bp. 1904) XI. t.
- 138 (Reszler, É. A.) Респерь, Е. А., Отчетъ Имп. Арх. Комм. за 1899 Годъ (Szentpétervár, 1902) 76–77, 156. ábra.
- 139 Patay, P., i. h., 104.
- 140 Mozsolics, A., Bronzefunde des Karpatenbeckens. Taf. 28, 33 (Esztergom), Taf. 29, 1–2 (Vörösmart), Taf. 29, 24–27 (Abda), Taf. 46, 5–6 (Dunaújváros).
- 141 Ebert, M., i. h., Bd. VII (Berlin, 1926) 101.
- 142 Richter, E., Das Hakenkreuz als Führer zu altgermanischer Kultur. Mannus 23 (1931) S. 19, Abb. 23.
- 143 Wosinsky M., Tolnavarmegye az őskortól a honfoglalásig I. (Bp. 1896) 32. t. 3.
- 144 Truhelka, C., Der vorgeschichtliche Pfalbau im Savebette bei Donja Dolina. Wissenschaftliche Mitteilungen aus Bosnien und der Herzogowina IX (1904) Taf. 12, 3., 12, 4., 12, 5., 12, 7.
- 145 Truhelka, C., i. h., Abb. 13.
- 146 Truhelka, C., i. h., Taf. 24, 1–2.
- 147 Lindenschmit, L., Die Altertümer unserer heidnischen Vorzeit III (Mainz, 1881) Heft XI, Taf. 1.
- 148 Sacken, E., Das Grabfeld von Hallstatt in Oberösterreich und dessen Altertümer. (Wien, 1868) Taf. 18, 17.
- 149 Sacken, E., i. h., Taf. 18, 6a.
- 150 Naue, J., Die Hügelgräber zwischen Ammer und Staffelsee. (Stuttgart, 1887) Taf. LII, 4–4a.
- 151 Langer, F., Urnengrabfelder in Lübars – Waidmannslust und Wittenau – Rosenthal bei Berlin. Mannus 9 (1917) Taf. X, f.
- 152 Montelius, O., La civilisation primitive en Italie. Italie Centrale I. (Stockholm-Berlin, 1910) 594, Pl. 122, d.
- 153 Bumüller, J., Leitfaden der Vorgeschichte Europas. (Augsburg, 1925) Taf. 68, 266.
- 154 Naue, J., i. h., Taf. XXXVII, la – b. — Rieth, A., Die Tauschieretechnik der Hallstattzeit. Mannus 27 (1935) S. 105, Abb. 9a.
- 155 Nyáry J., A pilini régiségekről. Arch. Ért. 3 (1870) 126, 4. kép.
- 156 Lechler, J., Kreuz, Hakenkreuz und Irmsul. Mannus 27 (1935) Abb. 45.
- 157 Patay P., Újabb szita sírok Mátraszele mellett. Arch. Ért. 89 (1962) 74, 6. kép.
- 158 (Bobninskij, G. A.) Бобнинский, Г. А., Курты и случайные. Смелы III (Szentpétervár, 1901) 37.
- 159 Szilágyi J. Gy., Művészeti Lexikon I. (Bp. 1965) 409.
- 160 Rayet, O., Collignon, M., i. h., Fig. 30.
- 161 Szilágyi J. Gy., i. h., 358.
- 162 Szilágyi J. Gy., i. h., 636, II, 649.
- 163 Furtwängler, A., Reichhold, K., Griechische Vasenmalerei. (München, 1904) Taf. 1–2. — Szilágyi J. Gy., i. h., II, 649.
- 164 Macchioro, V., Das Schachbrettmuster in der mittelländischen Kultur. Mannus 6 (1912) 381–384.
- 165 Szilágyi J. Gy., i. h., 1, 69.
- 166 Furtwängler, A., Reichhold, K., i. h., (München, 1909) Taf. 111.
- 167 Lindenschmit, L., i. h., Bd. III, Heft VII, Taf. 1, 1.
- 168 Láng M., Honi vonások a déltáliai festett képeken. Arch. Ért. 40 (1923–26) 32, 5. kép.
- 169 Láng M., i. h., 17, 1. kép.
- 170 Preda, C., Archaeological discoveries in the Greek cemetery of Collatis-Mangalia (IVth–IIIrd centuries before our era). Dacia 5 (1961) 283, Fig. 7.
- 171 Góh Ö., Kelta és egyéb barbár érmeink technikai sajátosságai. Arch. Ért. 21 (1901) 417, 16. ábra 2, 70.
- 172 Pič, J. L., Le Hradisch de Stradonitz en Bohême. (Leipzig, 1906) Pl. 43, 6.
- 172a Patay P., Adatok egy későavarkori fazekasműhely termékének elterjedéséhez. Arch. Ért. 90 (1963) 64–67.
- 173 Kellner, H. — J., Die römischen Mosaiken von Marzoll. Germania 41 (1963) Abb. 7, 2, 3, 5.
- 174 B. Thomas, E., Römische Villen in Pannonien. (Bp. 1964) Taf. XXIV, 1–2.
- 175 B. Vágó E., Későrómai sírok Intercisaban és Bölcskén. Arch. Ért. 88 (1961) 268, 7. kép 5.
- 176 Récsény V., Pannonhalma tövében elterülő Pannonia nevű római község és legújabb ásatásaim összefüggése. Arch. Ért. 17 (1897) 195 2. tábla 5.
- 177 Hawkes, S. Ch., Dunning, C. C., Krieger und Siedler in Britannien während des 4. und 5. Jahrhunderts. 43–44. Bericht der Röm.-Germ. Kommission 1962–63. (Berlin, 1964) 212, Abb. 16, 17.
- 178 Kiechle, F., Die Taktik' des Flavius Arrianus. 45. Bericht der Röm.-Germ. Kommission 1964. (Berlin, 1965) Taf. 11, 1.
- 179 Strzygowski, J., Der Schild aus Kertsch. Материалы По Арх. Пощ. 8 (1892) 10, V. t.
- 180 Fornvånen 6 (1911) 260, Fig. 101. — Fetting N., Der Schildbuckel von Herpály. Acta Archaeologica I. (Köbenhavn, 1930) 223, Abb. 2.
- 181 Pósta B., Régészeti tanulmányok az Oroszföldön IV. (Bp. 1905) 270. ábra, 3.
- 182 Reinert, H., Vorgeschichte der deutschen Stämme Bd. III (Berlin, 1941) Taf. 422, 1.
- 183 Klumbach, H., Pferde mit Brandmarken. Festschrift des Röm.-Germ. Zentralmuseums in Mainz zur Feiner seines hundertjährigen Bestehens Bd. 3 (Mainz, 1952) 10, Abb. 12.
- 184 Klumbach, H., i. h., 10–11.
- 185 Aberg, N., Die Franken und Westgoten in der Völkerwanderungszeit. (Uppsala-Leipzig-Paris, 1922) Abb. 345.
- 186 Lindenschmit, L., i. h., Bd. IV, Taf. 24, 1.
- 187 Sági, K., Das langobardische Gräberfeld von Vörs. Acta Arch. Hung. 16 (1964) 398.
- 188 Eitrem, S., Der Kranz — seine religiös-magische Bedeutung bei den Griechen und Römern. Serta Hofleriana. (Zagreb, 1940) 105–106.
- 189 Szendrey Zs., Műveltség-történet és babonafejlődés. Ethn. 54 (1943) 56. — Szendrey Zs., Szendrey A., i. h., 199.
- 190 Holmqvist, W. G., Germanic Art during the first millenium. (Stockholm, 1955) 39, irodalommal.
- 191 Schulz, W., Zur Merowingzeit Mitteldeutschlands. Mannus 18 (1926) S. 297, Taf. XVI, 4.

- 192 Pósta B., i. h., 334. kép.
- 193 Hampel J., A régibb középkor emlékei Magyarhonban II. (Bp. 1897) 325. t. 2.
- 194 Lindenschmit, L., Handbuch der deutschen Altertumskunde Bd. I. (Braunschweig, 1889) 448, Taf. 22, 6.
- 195 Lindenschmit, L., Die Alterthümer Bd. II, Heft IV, Taf. 6, 1.
- 196 Lindenschmit, L., i. h., Bd. II, Heft V, Taf. 5, 1.
- 197 Lindenschmit, L., i. h., Bd. II, Heft V, Taf. 5, 3.
- 198 Marosi A., i. h., 45, 7. ábra.
- 199 Pl. MAP 20 (1896) 13. t. 3, 21–22., 16. t. 7., MAP 26 (1902) 15. t. 2. Stb.
- 200 Pósta B., i. h., 309. kép. 3.
- 201 Pósta B., i. h., 312. kép. 8.
- 202 Kovrig, I., Das awarenzeitliche Gräberfeld von Alattyán, 21, Taf. 13, 22.
- 203 Kovrig, I., i. h., 123.
- 204 Kovrig, I., i. h., 123.
- 205 Kada E., Gátéri temető a régibb középkorból. Arch. Ért. 28 (1908) 336.
- 206 V. ö.: Kovrig I., Megjegyzések a Keszthelyi kultúra kérdéséhez. Arch. Ért. 85 (1958) 66–74.
- 207 Fettich N., Régészeti tanulmányok a késői hun fémművesség történetéhez. Arch. Hung. 31 (Bp. 1951) 33. t. 22., 34. t. 24, 26, 30, 37. t. 66.
- 208 Fettich N., i. h., 62.
- 209 Fettich N., i. h., 63.
- 210 Sági, K., Die zweite altchristliche Basilika von Fenékpuszta. Acta Antiqua IX (1961) 426–428.
- 211 Kossina, G., Verzierte Eisenlanzenspitze. ZfE 37 (1905) 379.
- 212 Lindenschmit, L., Handbuch Bd. I, Taf. XXIX, 9.
- 213 Reinerth, H., i. h., Bd. III, S. 1354, Abb. 282.
- 214 Pósta B., i. h., III, 29, 10. kép.
- 215 Fischbach O., Ujjabb leletek Hohenbergről és Krunglból. Arch. Ért. 17 (1897) III. t. 12.
- 216 Nerman, V., En kristen Mission på Gotland vid Tiden omkring år 800 E. Kr. 7 Fornvännen 36 (1941) Fig. 8.
- 217 (Толстой—Кондаков) Толстымъ, И., кондаковымъ Русския Древности V. (Szentpétervár, 1897) 225. kép.
- 218 Pósta B., i. h., III, 196. kép.
- 219 Čilinska, Z., i. h., Abb. 9, 16.
- 220 (Spizyn, A. A.) Спицын, А. А., MAP 20 (1896) 18, 12. t. 26.
- 221 Hausmann, R., Der Silberfund von Mehntack in Estland. Baltische Studien zur Archäologie und Geschichte. (Berlin, 1914) 158–166, Taf. XIX, 2, 4.
- 222 (Spizyn, A. A.) Спицын, А. А., i. h., 18.
- 223 Отчетъ Имп. Арх. Комм. за 1891. (Szentpétervár, 1893) 118, No. 105.
- 224 Katalog der Ausstellung zum X. archäologischen Kongress in Riga 1896 (Riga, 1896) Taf. 18, 9.
- 225 (Spizyn, A. A.) Спицын, А. А., i. h., 18, 12. t. 19.
- 226 (Spizyn, A. A.) Спицын, А. А., MAP 26 (1902) 37, 7. t. 21.
- 227 (Spizyn, A. A.) Спицын, А. А., MAP 18 (1895) 111, 7. t. 12.
- 228 (Spizyn, A. A.) Спицын, А. А., i. h., 116, 2. t. 4.
- 229 (Spizyn, A. A.) Спицын, А. А., MAP 20 (1896) Tab. 8, 11.
- 230 Katalog der Ausstellung zum X. archäologischen Kongress in Riga 1896 (Riga, 1896) 19. t. 27.
- 231 U. o. 19. t. 17.
- 232 (Spizyn, A. A.) Спицын, А. А., i. h., 30, 4. t. 19.
- 233 (Spizyn, A. A.) Спицын, А. А., i. h., 14–18, 2. t. 5.
- 234 Hampel J., A jász kurt domborművei. Arch. Ért. 23 (1903) 21. ábra — László Gy., Lehel kurtje (Bp. 1953). — Csemegi J., A Lehel kurtje kérdéséhez. Arch. Ért. 83 (1956) 88–91.
- 235 Mavrodinov, N., Le trésor protobulgare de Nagyszentmiklós. Arch. Hung. 29 (Bp. 1943) 20–25.
- 236 László Gy., Jegyzetek a nagyszentmiklósi kincsről. Folia Arch. 9 (1957) 146–149.; Acta Arch. Hung. 8 (1957) 192–196.; Századok 97 (1963) 391–396.
- 237 Szöke B., A honfoglalás és Kora-Árpád-kori magyarság régészeti emlékei. (Bp. 1962) X. t. 25.
- 238 Nyáry J., Temető királyságunk első századából. Arch. Ért. 22 (1902) 231–232.
- 239 Horváth S., Kálmán király arany pecsétgyűrűje. Arch. Ért. 27 (1907) 35. — Hampel J., Kálmán király arany pecsétgyűrűje. Arch. Ért. 28 (1908) 11, 4. ábra.
- 240 Höllrigl J., i. h., 160.
- 241 B. Oberschall M., A kézművesség első nyomai. Magyar művelődéstörténet I. (Bp. é. n.) 602.
- 242 Csányi K., A magyar kerámia és porcelán története és jegyei. (Bp. 1954) 14.
- 243 Engel, A., Serrure, R., Traité de numismatique du moyen age I. (Paris, 1891) 159, Fig. 241.
- 244 Engel, A., Serrure, R., i. h., 179, Fig. 236.
- 245 Engel, A., Serrure, R., i. h., Fig. 395–397, 412, 416, 418, 485, 487, 488, 492, 500, 502, stb.
- 246 Csallány, D., Ungarische Zierscheibe aus dem X. Jahrhundert. Acta Arch. Hung. 10 (1959) 308, Abb. 17, 6.
- 247 Csallány G., Honfoglaláskori leletek Szentes környékén. Folia Arch. 3–4 (1941) 189, III. t. 2.
- 248 Jósá A., Honfoglaláskori emlékek Szabolcsban. Arch. Ért. 34 (1914) 335.
- 249 Harsányi P., A kenézlői lelet olasz érmei. Arch. Ért. 34 (1914) 340–344.
- 250 Pósta B., i. h., III, 76. kép.
- 251 Hóman B., Magyar pénzörténet. (Bp. 1916) 129.
- 252 Hóman B., i. h., 244.
- 253 Ifj. Fehér Géza, Az 1949. évi Mohács—Csele-pataki mentőátás. Arch. Ért. 82 (1955) 224.
- 254 Nabe, M., Die Bodenstempel auf wendischen und frühdeutschen Gefäßen des 9.–14. nachchristlichen Jahrhunderts. Mannus 10 (1918–83).
- 255 Nabe, M., i. h., Abb. 9.
- 256 Nabe, M., u. o.
- 257 Комша, М., i. h., 7. ábra, 7a.
- 258 Unverzagt, W., Schuldt, E., Teterow ein slawischer Burgwall in Mecklenburg. (Berlin, 1963) S. 101.
- 259 Unverzagt, W., Schuldt, E., i. h., Taf. 29, h.
- 260 Unverzagt, W., Schuldt, E., i. h., S. 134.
- 261 Csányi K., i. h., I. t. 8.
- 262 Holl, I., Mittelalterliche Funde aus einem Brunnen von Buda. (Bp. 1966) Abb. 31, 6.
- 263 Balogh A., Az esztergomi múzeum bélyeges agyagedényeiről. Arch. Ért. 41 (1927) 112. kép. 7.
- 264 Kunkel, O., Die vor- und frühgeschichtliche Forschung in der hessendarmstättischen Provinz Oberhessen seit 1900. Mannus 16 (1924) 380.
- 265 Szendrey Zs., A varázslatok eszközei. Ethn. 48 (1937) 390–391. — Solyomossy S., i. h., 292–293.
- 266 Paulsen, P., Axt und Kreuz bei den Nordgermanen. (Berlin, 1939) Abb. 123.
- 267 Clemen, P., Die romanischen Wandmaleereien der Rheinlande. (Düsseldorf, 1905) Taf. 11.
- 268 (Spizyn, A. A.) Спицын, А. А., MAP 26 (1902) 43, 21. t. 20.
- 269 Varju E., Magyar viselet a középkorban. Magyar művelődéstörténet I. (Bp. é. n.) 350.
- 270 Rydberg, M., Nils Hakansson, der Meister von Vittskövle. Forvannen 35 (1940) 272, Abb. 10.
- 271 (Rhibakov, G. A.) Рыбаков, Б. А., Космопотия и мифология. Сов. Арх. 1 (1965) 31, 7. kép. 17.
- 272 (Bobrinskij, G. A.) Бобринский, Г. А., i. h., 40.
- 273 Jankó J., A néprajzi gyűjtemény leírása. Zichy Jenő gróf kaukázusi és középázsiai utazásai I. (Bp. 1897) LII. t. 3., LV. t. 2, 10.
- 274 Paulsen, P., i. h., 199.
- 275 Montelius, O., Das Sonnenrad und das christliche Krauz. Mannus 1 (1909) 53–69, 169–186.
- 276 Déchelette, J., Manuel d'archéologie II. (Paris, 1910) 460–461.
- 277 Déchelette, J., i. h., 454.
- 278 A genitáliák az életerő, termékenység szimbólumai. V. ö.: Szendrey Zs., A növény-, állat- és ásványvilág a varázslatokban. Ethn. 48 (1937) 162. — Az arcok urnák az itt, de másutt is hangsúlyozott genitáliák alapján az újjászületés, tehát a feltámadás gondolatát vetik fel.
- 279 Ebert, M., Reallexikon der Vorgeschichte Bd. VII, Berlin, 1926, 101.
- 280 Déchelette, J., i. h., 457.
- 281 Csaba J., i. h., 104.
- 282 Wosinsky M., Tolnavármegye... XLIII. t. 1.
- 283 Dombay J., Die Siedlung und das Gräberfeld in Zengővárkony. (Bp. 1960) Abb. 25.
- 284 (Reszler, E. A.) Реслеръ, Э. А., i. h., 179. ábra. — Wosinsky M., Az őskor mészbetetes disztitű agyagművessége. (Bp. 1904) 109. t. 11.
- 285 Déchelette, J., i. h., Fig. 188, 1.
- 286 Arch. Ért. 9 (1889) 360.
- 287 Truhelka, C., i. h., Taf. 23, 1.
- 288 Truhelka, C., i. h., Taf. 33, 20.
- 289 Klumbach, H., i. h., Abb. 7, 1.
- 290 Selye, I., Császárkori emailmunkák Pannoniából. Diss. Pann. II. 8 (Bp. 1939) V. t. 10.
- 291 Lindenschmit, L., Die Alterthümer Bd. I, Heft XI, Taf. 8, 1.
- 292 Déchelette, J., i. h., 409–414. — Hoernes, M., i. h., 496.
- 293 Комша, М., i. h., 458.
- 294 (Bobrinskij, G. A.) Бобринский, Г. А., i. h., 38.
- 295 Neustupny, J., Pravěk Československa. (Praha, 1960) 8. t.
- 296 Reszler, E. A., i. h., 177. ábra. — Wosinsky M., Az őskor mészbetetes... 82. t. 9., 83. t. 3. — Tompa, F., 25 Jahre Urgeschichtsforschung in Ungarn 1912–1936. 24/25 Bericht der Röm.-Germ. Kommission 1934/35. Taf. 12, 2., 23, 5, 14. — Neustupny, J., i. h., 106. ábra, 7. Stb.
- 297 Kovrig I., Avarkori sírok Alsóellérről, 124.
- 298 Kovrig I., i. h., 129.
- 299 Kovrig I., i. h., 216.
- 300 Kovrig I., i. h., 126.
- 301 Kovrig I., i. h., 126.
- 302 Dölger, F. J. Beiträge zur Geschichte des Kreuzzeichens. Jahrbuch für Antike und Christentum 3 (1960) 5. — Wessel, K., Frühbyzantinische Darstellung der Kreuzigung Christi. Rivista di Archeologia Cristiana 36 (1960) 45.
- 303 Montelius, O., i. h., 67–68.
- 304 Köhm, J., Senecas Octavia und die Überlieferung von Neros Tod. Festschrift des fünfundzwanzigjährigen Bestehens des Röm.-Germ. Central-Museums zu Mainz. (Mainz, 1927) 236. — Lechler, J., i. h., 235.
- 305 János evangéliuma, 8, 12.
- 306 Hörter, P., Die germanisch-keltische Bevölkerung im Kreise Mayen in der Frankenzeit. Mannus 21 (1929) S. 77.
- 307 Montelius, O., i. h., 177–178.
- 308 Röheim G., i. h., 126.
- 309 Hörter, P., i. h., S. 77.
- 310 Pfister, K., Die Etrusker. (München, 1940) 36.
- 311 Montelius, O., i. h., Fig. 37.
- 312 Pósta B., i. h., IV, 283. kép.
- 313 Bella L., A balfi lelet. Arch. Ért. 30 (1910) 40–41.
- 314 Reinerth, H., i. h., Bd. I, Abb. 54.
- 315 Kovács I., A táskotetői sziklakarcolatok. Dolgozatok 5 (Kolozsvar, 1914) 13. ké. f.
- 316 Gunda B., A kereszt, mint mágius jel az agyagedényeken. Ethn. 52 (1941) 66.
- 317 Röheim G., i. h., 126.
- 318 Szendrey Zs., Szendrey Á., Részletek a készülő magyar babonaszótárból. Ethn. 51 (1940) 200.
- 319 Déchelette, J., i. h., Fig. 178.
- 320 Montelius, O., i. h., Fig. 40.
- 321 Lechler, J., i. h., Abb. 1.

- 322 Lechler, J., i. h., Abb. 57.
 323 Rosenberg, A., Geschichte des Kostüms Bd. I. (Berlin, 1905) Taf. 9, 14.
 324 Montelius, O., Das lateinische Kreuz. *Mannus* 7 (1915) 291 Abb. 21.
 325 Glück, L., Die Tätowierung der Haut bei den Katholiken Bosniens und der Hercegovina. *WMA BH* 2 (1894) 455–462. — Truhelka, C., Die Tätowierung bei den Katholiken Bosniens und der Hercegovina. *WMA BH* 4 (1896) 493–508.
 326 Glück, L., i. h., 495–496.
 327 Truhelka, C., i. h., Fig. 1–11.
 328 Kovács I., i. h., 253–261.
 329 Schmidt, H., i. h., 162, Abb. 3325. — Kovács I., i. h., 254.
 330 Forrer, R., Die Kunst des Zeugdrucks. (Strassburg, 1898) Fig. 3–4, Taf. II. — Kovács I., i. h., 254–255. — Áberg, N., Die Goten und Langobarden in Italien. (Uppsala – Haag – Leipzig – Paris, 1923) Abb. 201.
 331 Nába, M., i. h., 86.
 332 Széll M., XI. századi temetők Szentes környékén. *Folia Arch.* 3–4 (1941) III. t. 1., V. t. 14., VIII. t. 27.; Elpusztult falvak X–XVII századbéli régészeti leletek Csongrád vármegye területén. *Dolgozatok* 19 (1943) 179., 1. kép, 3. Nees M., A tibolddaróci kincslelet. *Arch. Ért.* 46 (1932–33) 174, 95. kép, 8. — Vana, Z., Mad'ari etc. *Slovenská Arch.* 2 (1954) Tab. III, 41. — Szőke B., A honfoglaló és kora-Árpád-kori magyarság régészeti emlékei. (Bp. 1962) X. t. 25.
 333 Kovács I., i. h., 13. kép.
 334 Nába, M., i. h., Abb. 10. — Balogh A., i. h., 213. — Комша, М., i. h., 3. ábra, 3–4. — Török Gy., i. h., Abb. 24, 167, 29, 579., 30, 690.
 335 Truhelka, C., Die bosnischen Grabdenkmäler des Mittelalters. *WMA BH* 3 (1895) 420, Fig. 40.
 336 Khin, A., Lucaszék a Csallóközben. *Ethn.* 52 (1941) 60–61.
 337 Csaba J., Kereszt alakú varázsjelek alkalmazása a vendeknél. *Néprajzi Közlemények* 1 (1956) 102.
 338 Csaba J., i. h., 102.
 339 Csaba J., i. h., 103–108.
 340 Gunda B., i. h., 66.
 341 ТУТИНА, Н. В., i. h., 154.
 342 Csaba J., i. h., 107–108.
 343 Kisbán E., A kenyér néprajzi kutatása Európában. *Ethn.* 76 (1965) 313–337.
 344 Futó Jenő szóbeli közlése alapján.
 345 Csaba J., i. h., 106.
 346 Csaba J., i. h., 106.
 347 Szendrey Zs., Szendrey Á., Szokások. *Magyarság néprajza* II. (Bp. é. n.) 187.
 348 Messikommer, H., Die Palbauten von Robenhausen. (Zürich, 1913) Taf. XI. 5. — Roska M., *Az ősrégészet kézikönyve* II, 383, 259. kép.
 349 Déchelette, J., i. h., 416. — Montelius, O., *Das lateinische Kreuz*, 282
 350 Schmidt, H., i. h., 90, Abb. 2034., 116, Abb. 2359. — Reinerth, H., i. h., Bd. I, Taf. 22, 4. — Roska M., *A Torma Zsófia-gyűjtemény*. (Kolozsvár, 1941) CXXXI. t. 26, 27. Stb.
 351 Torma K., Római cserépedény belyegek és karcolatok. *Arch. Ért.* 2 (1882) 226–227. — Publikálatlan karkötők a keszthelydobogói későrómai temetőből. Stb.
 352 Montelius, O., *Das Sonnenrad*, Abb. 4.
 353 Fremersdorf, F., Christliche Leibwächter auf einem Glasbecher des 4. Jahrhunderts. *Festschrift für Rudolf Egger* I. (1952) 75, Abb. 10.
 354 Fremersdorf, F., i. h., 76, Abb. 11, 1–2.
 355 Schaffran, E., *Die Kunst der Langobarden in Italien*. (Jena, 1941) 76.
 356 Köhm, J., i. h., 236–237.
 357 Hóman B., i. h., 244.
 358 +359 Nába, M., i. h., Abb. 9–10. — Höllrigl J., i. h., 91. kép, 7., 92. kép, 26–27., 93. kép, 43. — Balogh A., i. h., 109. kép, d–e. — Török Gy., i. h., Abb. 22, 30. — Комша, М., i. h., 7. ábra, 6a.
 360 Erdélyi G., *Köemlékek*. *Intercisa* I. *Arch. Hung.* 33 (1954) LXIX. t. 2. — B. Thomas, E., i. h., Taf. LI. Stb.
 361 Csemegi, J., Fragment d'une frise provenant de Szabadhegyháza. *Alba Regia* 4–5 (1965) XXXV. t. 1.
 362 Szendrey Zs., Szendrey Á., i. h., 189. — Csaba J., i. h., 107.
 363 Szendrey Zs., Szendrey Á., i. h., 189.
 364 Berze-Nagy J., *Mese. A magyarság néprajza* III. (Bp. é. n.) 295.
 365 Berze-Nagy J., i. h., 295.
 366 Parádi N., *Árpád-kori perembélyeges edénytöredék Pécsről*, 93, XXVI. t.
 367 ТУТИНА, Н. В., i. h., 149–150.
 368 Török Gy., i. h., Abb. 22–31.
 369 Sz. Burger A., *A kékesdi koracsászárkori temető*. *Arch. Ért.* 93 (1966) 267., 28. jegyzet.
 370 Sz. Burger A., i. h., 267., 2. kép, 3.
 371 Radimsky, W., *Der prähistorische Pfalbau von Ripač bei Bihač*. *WMA BH* 5 (1897) Taf. 37, 306.
 372 Radimsky, W., i. h., Taf. 37, 312.
 373 Polaschek, E., *Die Sprache der Kleinfunde. Beiträge zur Kunstgeschichte und Archäologie des Frühmittelalters. Akten zum VII. Internationalen Kongress für Frühmittelalterforschung 1958*. (Graz-Köln, 1962) 341, Abb. 37.
 374 Radnóti A., *Pannoniai városok élete a korai feudalizmusban*. *A MTA Társadalmi-Történelmi Osztályának Közleményei* 5 (1954) 505.
 375 Maier, R. A., *Formungsmarken im Innern norischer Tonurnen*. *Germania* 41 (1963) 123–126, Abb. 1–2.
 376 V. ö.: 90. jegyzet.
 377 Čilinska, Z., i. h., S. 136.
 378 Radnóti A., i. h., 505.
 379 Kovrig I., *Avarorkori sírok Alsógyérről*, 130–131.
 380 Cs. Sós, A., *Die Slawen. Archäologische Funde in Ungarn*. (Bp. 1956) 354.
 381 Čilinska, Z., i. h., S. 135.
 382 Čilinska, Z., i. h., 129.
 383 Čilinska, Z., i. h., 129.
 384 László Gy., *A honfoglaló magyar nép élete*. (Bp. 1944) 109–110.
 384 Čilinska, Z., i. h., S. 135.
 385 Budinsky-Krička, V., i. h., S. 121–122.
 386 Čilinska, Z., i. h., S. 135.
 387 Kovrig, I., *Das awarenzeitliche Gräberfeld von Alettyán*. (Bp. 1963) 142.
 388 Roska M., *A Torma Zsófia-gyűjtemény*, 134. t. 10.
 389 Mozsolic A., *A kisapostagi korabronzkori urnatemető*. *Arch. Hung.* 26 (1942) III. t. 30.
 390 Hunyady I., *Die Kelten im Karpatenbecken*. *Diss. Pann.* II. 18, (Bp. 1942) Taf. I, 1, 2, 3., XII, 2., XIV, 9, 10. Stb.
 391 Balogh A., i. h., 211.
 392 Schwantes, G., *Jastorf und Laténe*. *Kölner Jahrbuch* 1 (1955) Abb. 15.
 393 Sörling, E., *Ett gravfält från La Tène tid*. *Fornvännen* 37 (1942) Fig. 7.
 394 Radnóti A., *A pannoniai római bronzedények*. *Diss. Pann.* II. 6, (Bp. 1938) I. t. 1–2., II. t. 4–7., III. t. 10–14., IV. t. 15–20. Stb.
 395 Reinerth, H., i. h., Bd. I, Taf. 58, 2.
 396 Reinerth, H., i. h., Bd. III, Taf. 470.
 397 Cs. Sós, A., *Das frühmittelalterliche Gräberfeld von Keszthely-Fenekpuszta*. *Acta Arch. Hung.* 13 (1961) Taf. 73, 9.
 398 Cs. Sós, A., i. h., Taf. 72, 1–2.
 399 Nába, M., i. h., S. 74.
 400 Kovrig I., *Avarorkori sírok Alsógyérről*, 126.
 401 Nába, M., i. h., S. 74.
 402 Budinsky-Krička, V., i. h., 80.
 403 Kovrig, I., *Das awarenzeitliche Gräberfeld von Alattyán*, S. 239–241.
 404 Kovrig, I., i. h., S. 239.
 405 Richthofen, B., *Zur Verbreitung und Volkszugehörigkeit der frühgeschichtlichen und mittelalterlichen Tongefässe mit Bodenzeichen und Wellenlinien*. *Mannus* 25 (1933) 118–119.
 406 Richthofen, B., i. h., S. 119.
 407 Feticch N., *Adatok a honfoglaláskor archaeológiájához*. *Arch. Ért.* 45 (1931) 110.
 408 Kovrig, I., i. h., S. 241.
 409 Szőke B., *A honfoglaló és kora-Árpád-kori magyarság régészeti emlékei*. (Bp. 1962) 99.
 410 László Gy., i. h., 360.
 411 Čilinska, Z., i. h., S. 315.
 412 Karácsonyi J., *A bihari honfoglaláskori lovas-sírokról*. *Arch. Ért.* 23 (1903) 408. — László Gy., *Budapest a népvándorlás korában*. *Bp. Történeti I/2*. (Bp. 1942) 795. — A szobi pulikálaltan honfoglaláskori temető fenékbélyeges edényeit Bakay Kornél szíves szóbeli közlése alapján említettem.
 413 V. ö.: 408. jegyzet. — A kérdésben a még publikálatlan IX. századi balatonszentgyörgyi és gyenesdiási temetőknek fontos mondanivalója lesz. Az előbbiben kettős körbe fogott egyenlőszárú kereszt alakú fenékbélyeg is előfordul.
 414 Bóna I., *Opponensi vélemény dr. Sós Ágnes: A Dunántúli IX. századi szláv népessége c. kandidátusi disszertációjáról. Régészeti Dolgozatok* 7 (Bp. 1965) 55.

Andenken der Zauberei während der Arpadenzeit

In der Nähe von Keszthely, am Fuße des aus der archäologischen Literatur wohlbekannten Hügels Dobogó ist ein römischer Friedhof größerer Dimension freigelegt worden. Auf dem Gebiete des Friedhofes ist auch eine kleinere Ansiedlung aus der Arpadenzeit ans Licht gekommen (Bild 1). Auf dem Gebiete der Ansiedlung wurde auch ein 80 cm tiefes Loch mit einem Durchmesser von 40 cm (Bild 1, C) gefunden, in dem ein Ei und ein eiserner Nagel mit einem Geschirr gedeckt war. Der rot-bräunliche Topf (Bild 3) dürfte aus dem 12. oder 13. Jahrhundert sein.

Unter dem Geschirr lag das Ei von einem Löffelreiter (*Platea leucordia* L.). Das Ei mag ungefähr 8 km weit von der Ansiedlung gelegen sein. Die Wasservogel wurden von der Bronzezeit an als Sonnensymbol betrachtet und das Ei eines solchen Vogels wurde bewußt bei Zaubereien verwendet.

Der althergebrachten abergläubischen Vorstellung nach ist das Ei sowohl die Quelle des Lebens als auch das Symbol der Wiedergeburt und Auferstehung. Nach den auch heute wirksamen ethnographischen Angaben wird dem Ei eine Kraft zugeschrieben, die den Menschen vor den schädlichen Einwirkungen der Natur, wie Krankheit, Blitz und Feuer, schützt. So eine Rolle dürfte auch dem an dem Fundort Keszthely-Dobogó begrabenen Ei zugeschrieben werden.

Gegen das Ei war, mit der Spitze nach oben, ein Eisennagel gelegt. Der Nagel (Bild 6) erinnert an die Sargnägel des Zeitalters. In Verknüpfung mit dem Nagel leben auch noch heute manche Aberglauben. Der Eisennagel galt im allgemeinen als ein Banner der bösen Geister und diese Wirkung soll im Falle des Sargnagels viel stärker gewesen sein.

Das mit seiner Öffnung nach unten gekehrte Geschirr verhindert nach der abergläubischen Vorstellung das Strömen der geistigen Kraft und bindet sowohl das Gute als auch das Böse fest. Darauf gibt es zahlreiche Beispiele aus dem Altertum, der Römerzeit und der Zeit der Völkerwanderung; aber parallele Fälle gibt es auch in den jüngsten geographischen Angaben. Um der Strömung der vom Ei vertretenen Kraft einen freien Weg zu sichern, wurde im Boden des Geschirrs ein Loch mit einem Durchmesser von 5 mm gebohrt. Eine passende Erklärung für diesen Brauch dürfte durch das „Seelenloch“ der Bestattungsurnen des Altertums geliefert werden.

Obwohl unser Volk zur Zeit der Zauberei schon eine ziemlich lange christliche Vergangenheit hatte, ist der Fortbestand der abergläubischen Bräuche des Heidentums doch verständlich. Der Aberglaube hat ein praktisches Ziel, er ist bestrebt die Herrschaft des Menschen den übernatürlichen Kräften gegenüber zu sichern. Die Religion bedeutet den übernatürlichen Kräften gegenüber nur Unterworfenheit, Gehorsamkeit und Anbetung.

Das bei der Zauberei von Keszthely-Dobogókő gebrauchte Geschirr wurde an einer leichten Handscheibe angefertigt. In der Handscheibenplatte war das Negative des Bodenstempels eingemeißelt (Bilder 4 und 5). Auf dem Bodenstempel ist der positive Abdruck eines herausgebrochenen Splitters von der Scheibenplatte zu sehen. Aufgrund des Spaltes und des scharfen Abdruckes des Bodenstempels dürfte es angenommen werden, daß die Scheibenplatte aus Stieleiche (*Quercus robur* L.) gemacht wurde. Dieser Baum ist in unserer Gegend einheimisch.

Um den Grundstoff des Geschirrs zu verdünnen wurden ihm Kieselstücke beigemischt. Da unter ihnen auch Basaltsplitter vorkommen, sollte der Ort der Herstellung vielmehr in der Gegend von Sümeg als in der Umgebung von Keszthely gelegen sein. In der Gegend von Keszthely hat

die Töpferkunst Überlieferungen aus der Arpadenzeit, die bis in unsere Tage hinein fortgesetzt worden sind.

Des weiteren waren wir bestrebt die Analogien des Bodenstempels zusammenzufassen. Wegen ihrer großen Menge konnte die Vollständigkeit nicht unser Bestreben werden. Der Bodenstempel stellt ein in einen Doppelkreis gefaßtes gleichschenkliges Kreuz dar mit je einem Punkt in den von den Schenkeln geformten Sektoren. Im inneren Kreisring ist eine dichtere, im äußeren eine dünnere Schattierung zu sehen.

Aufgrund der zusammengebrachten Parallelen sieht man, daß dieses Vorbild vom Neolithikum an bis in unsere Tage hinein wirksam ist. Das lange Wirken des Motivs in verschiedenen Gebieten zeigt, daß ihm keine Rolle ethnischen Charakters zugeschrieben werden kann.

Das gleichschenklige Kreuz oder dasselbe in einen Kreis gefaßt ist ein Sonnensymbol. Gleichfalls ist auch das Kreuz ein Sonnensymbol, der in dem durch die Schenkel eingeschlossenen Sektor einen Punkt hat. Die Sonnensymbole der Heiden wurden zu Christensymbolen der Christen. Da der Zusammenhang zwischen Christus und der Sonne durch zahlreiche biblische Stellen klargemacht wird, sollte die Übernahme des Symbols klargestellt sein.

Die schützende und bannende Rolle des Kreuzes ist auch in den vom christlichen Einfluß nicht betroffenen Gebieten, unter den Naturvölkern und auch im Altertum bekannt. Das Kreuz besitzt in jeder seiner Verwendungen eine bannende Kraft für das Böse. Diese Rolle des Kreuzes ist natürlich ob es die Sonne oder die Person Christi symbolisiert.

Obwohl die Bodenstempel unserer heimischen Keramik aus der Arpadenzeit verschiedene Bildtypen aufzeigen, können ihre althergebrachten Ursachen doch immer erwiesen werden. Diese Tatsache ist bei der Wertung von der Rolle der Bodenstempel sehr wichtig. Dabei ist es auch wichtig, daß all die althergebrachten heidnischen Sonnensymbole später Symbole Christi geworden sind. Die Rolle der auf den Geschirren verwendeten Bodenstempel war es den Inhalt des Geschirrs vor Beschädigung, d. h. vor Verderben zu schützen. In den jüngsten ethnographischen Parallelen kann diese Grundidee in noch mehr Fällen und an mehr Stellen nachgewiesen werden.

Solche plastischen Zeichen auf den Geschirren, die nicht nur dem Inhalt und der Form nach sondern auch in ihrer technischen Lösung als Bodenstempel betrachtet werden können, erschienen erst auf der Keramik der nördlichen Alpen-Gegend während der späteren Eisenzeit. Solche Bodenstempel kommen auch in dem pannonischen, norischen und dalmatischen Material der römischen Kaiserzeit vor. Darstellungen die auch aufgrund ihrer technischen Lösung und ihres Bildtyps als Bodenstempel betrachtet werden können erscheinen bei uns wieder auf der Greif und Ranken tragenden Keramik der spät-awarischen Gruppe.

Die spät-awarischen Bodenstempel können nicht als Fortsetzung eines örtlichen Vorbildes betrachtet werden, ihr Vorkommen kann nur durch den Einzug eines neuen Ethnikums erklärt werden. Vorbilder der Bodenstempel werden in der Kaukasus-Gegend, im Material der Saltovoi-Kultur gefunden. Das Erscheinen von Bodenstempeln im Karpathen-Becken dürfte seine Erklärung in dem Einzug von einzelnen ethnischen Elementen dieser Kultur haben.

Die christlichen Verknüpfungen der Bodenstempel haben es ermöglicht, daß ihre Anwendung während der Jahrhunderte 10–13 zu einer allgemeinen Mode in Mittel- und Ost-Europa wurde.

Károly Sági

Monuments archéologiques de la sorcellerie de l'époque arpadienne

Dans la région de Keszthely, au pied de la colline Dobogó bien connue dans la littérature archéologique, nous avons mis à jour un cimetière romain d'une étendue considérable. Dans le sol du cimetière nous avons trouvé un petit site de l'époque des Árpád (Fig. 1). Dans ce site nous avons découvert une excavation de 40 cm de diamètre et profonde de 80 cm (Fig. 2) où un oeuf et un clou étaient couverts d'un pot renversé, l'orifice en bas. Le pot (Fig. 3) d'une couleur rouge-brunâtre date du XIIe ou du XIIIe siècle.

Sous le pot il y avait un oeuf de spatule (*Platalea leucordia* L.). Cet oiseau couve au mois de mai. L'oeuf devait être cueilli à 8 km environ du site. Les oiseaux aquatiques ont été considérés depuis l'âge de bronze comme symboles solaires, il est donc probable que l'on a choisi l'oeuf d'un tel animal pour une intrigue superstitieuse.

L'oeuf, d'après la conception superstitieuse ancestrale, est la source de la vie, mais aussi le symbole de la renaissance, de la résurrection. Selon les données ethnographiques vivantes mêmes de nos jours, on attribue à l'oeuf une force qui protège l'homme contre les influences malignes de la nature, telles la maladie, le coup de foudre, le feu. Nous pouvons donc attribuer un tel rôle aussi à l'oeuf enfoui dans le site de Dobogó-Keszthely.

Sur l'oeuf on a couché un clou, la pointe en haut. Ce clou (Fig. 6) rappelle les clous de cercueil de l'époque. Plus d'une superstition s'attache au clou, mais l'effet protecteur du clou contre les esprits malfaisants est encore plus efficace dans le cas d'un clou de cercueil.

Le clou renversé, d'après la fantaisie superstitieuse, arrête le courant de la force spirituelle, il bloque les influences bénignes aussi bien que les malignes. Beaucoup d'exemples de l'antiquité, de l'époque romaine et des invasions barbares attestent cette conception, de même que nombreux parallèles de nos données populaires de nos jours. Pour donner libre cours à la force émanant de l'oeuf, on a percé un trou de 0,5 cm de diamètre dans le fond du pot. Le trouage des urnes funéraires de l'âge primitif, « le trou de l'âme » en donne une bonne explication.

À l'époque de cette sorcellerie, notre peuple était depuis longtemps chrétien, mais la survie de la pratique superstitieuse païenne est compréhensible. Car la superstition a un but pratique: elle veut mettre les forces surnaturelles sous la maîtrise de l'homme. La religion ne prêche que soumission, obédience aux forces surnaturelles, et leur adoration.

Le pot utilisé à la sorcellerie de Dobogó-Keszthely a été manufacturé sur un tournoir léger à main. L'empreinte négative de la marque de fond était gravée dans le disque du tournoir (Fig. 4 et 5). Sur la marque de fond, nous pouvons remarquer l'empreinte positive de l'éclat du disque. Vu le caractère de la fissure, et les contours nets de la marque de fond, nous pouvons supposer que le disque était en bois de durin (*Quercus robur* L.). Cet arbre est indigène dans notre région.

Comme amaigrissants, on a mis des cailloux dans la matière du pot. Parmi ceux-ci il y a quelques éclats de basalte, donc le pot n'a pas été fabriqué aux environs de Keszthely, mais on peut penser à la région de Sümeg. La poterie y a des traditions qui remontent à l'époque des Árpád et survivent jusqu'à nos jours.

Nous avons essayé ensuite de recueillir les analogies de la marque de fond. Nous en avons trouvé une telle abondance qu'il nous était impossible de mettre au complet notre collection. Notre marque de fond représente une croix isocèle, enfermée dans un double cercle, avec un point dans les secteurs formés par les branches de la croix. Nous voyons une hachure qui est plus serrée dans le cercle intérieur que dans l'extérieur.

Ayant recueilli les analogies, nous avons constaté que ce type est vivant encore de nos jours. La longue vie et la répartition géographique du motif rendent impossible d'en conclure pour l'ethnique.

La croix isocèle, toute seule ou encerclée, est un des symboles du soleil, de même que la croix où dans les secteurs formés par les croisillons il y a un point. Les symboles païens du soleil sont devenus ceux du Christ. Plus d'un passage de la Bible fait allusion au rapport du Christ et du Soleil, la transposition est donc facile à comprendre. Il est connu le rôle protecteur, tutélaire attribué à la croix dans les territoires exemptes de l'influence du christianisme, chez les peuples primitifs et aussi dans la préhistoire. La croix, dans toutes les pratiques superstitieuses conjure le Malin. Ce rôle tutélaire de la croix est une conception allant de soi, qu'elle représente soit le Soleil, soit le personnage du Christ.

Quoique les marques de fond de nos céramiques de l'époque arpadienne montrent des types différents, les antécédents de ces types peuvent être toujours démontrés. C'est un fait important pour évaluer le rôle de ces marques. Ce qui est encore important, c'est que les symboles solaires ancestraux païens sont devenus sans exception symboles du Christ. La marque de fond appliquée aux pots devait défendre le contenu du pot contre le maléfice, c'est-à-dire contre la pourriture. Il est facile à démontrer la racine de cette idée dans plusieurs cas et dans plusieurs territoires, même dans les analogies ethnographiques modernes.

Les premiers signes plastiques que l'on peut considérer comme marque de fond, non seulement du point de vue de leur dessin, mais aussi du point de vue de leur exécution technique, ces signes apparaissent aux régions des Alpes du Nord, sur les céramiques de l'âge du fer tardif. Nous retrouvons de telles marques aussi dans le matériel de Pannonie, de Norique et de la Dalmatie de l'époque des César. C'est à la fin du VIIIe siècle, sur des céramiques appartenant au groupe avar tardif aux griffons-rinceaux que réapparaissent chez nous ces figures que l'on peut considérer — du point de vue de l'exécution technique et du type de leur dessin — comme marques de fond.

Or les marques de fond de l'avar fleuri ne peuvent faire suite aux antécédentes locales, seule l'immigration d'une ethnie nouvelle explique leur apparition. Nous retrouvons les antécédentes de ces marques dans les régions du Caucase, dans le matériel de la civilisation de Saltovo. Nous pouvons expliquer l'apparition de ces marques dans le bassin des Carpates par l'immigration de quelques ethnies de cette civilisation.

Les corrélations chrétiennes des marques de fond ont rendu possible que leur emploi devienne courant aux Xe – XIIIe siècles en Europe Centrale et Orientale.

Károly Sági

В окрестностях Кестхейя, у подножья хорошо известного в археологической архитектуре холма Добого нами произведены раскопки большого римского кладбища. На территории захоронения было обнаружено и небольшое поселение, относящееся ко времени Арпадов (1-й рис.). На территории поселка была найдена яма диаметром в 40 см. и глубиной в 80 см. (1-й рис., С) с яйцом и железным гвоздем, которые покрывала перевернутая отверстием книзу посуда. Горшок коричнево-рыжего цвета (3-й рис.) относится к XII—XIII вв.

Под посудой находилось яйцо колпицы (*Platea leucordia* L.). Эта птица несется в середине мая. Яйца, очевидно, собирали в восьми километрах от поселка. Водяные птицы еще начиная с бронзового века считались символом солнца, исходя из этого логично заключение, что именно яйца этой птицы сознательно выбраны для колдовских действий.

Яйцо по древним суеверным представлениям — источник жизни, но также и символ возрождения, воскресения. И ныне, по данным этнографии, яйцо приписывают силу, которая спасает человека от воздействия злых сил природы, как-то: болезни, молнии, огня. И закопанному на территории кестхейско-добогских раскопок яйцу приписывалась, вероятно, такая же роль.

На яйцо был положен железный гвоздь острием книзу. Этот гвоздь (6-й рис.) похож на гробовые гвозди того периода. Много суеверий, связанных с гвоздем, живет и поныне. В данном случае гробовой гвоздь означает более сильное действие по изгнанию злой силы.

Посуда, перевернутая вниз, по суеверным представлениям, закрывает проникновение как злого, так и доброго духа. Этому мы находим много примеров из древнейшего периода, римского периода, периода великого переселения народов, да и в нынешнее время имеются параллельные примеры. Для того, чтобы дать возможность выходу силы, представленной яйцом, в дне посуды проделана дырка диаметром в 0,5 см. Этому дает хорошее объяснение обычай делать дырки в урнах древнейших захоронений („отверстие для души“).

В период, когда происходило это колдовство, народ наш уже давно был христианским, остатки языческих суеверных обычаев являются вполне объяснимыми. Цель ворожбы вполне практическая, — она старается обеспечить господство человека над сверхъестественными силами. Религия же означала только покорность, послушание и моление перед сверхъестественными силами.

Посуда, примененная для колдовства и найденная при кестхейско-добогских раскопках, была изготовлена на ручном гончарном кругу. На поверхности гончарного круга был вырезан негатив рисунка дна изготавливаемого горшка (рис. 4-й и 5-й). На дне горшка виден отпечатанный рисунок. По трещине и резкому рисунку дну посуды можно судить о том, что гончарный круг был изготовлен из дуба (*Quercus robur* L.). Это дерево в наших краях распространено с незапамятных времен.

В материал, из которого была изготовлена посуда, были примешаны камешки, среди которых встречаются базальтовые осколки; из этого можно сделать вывод, что местом изготовления не были окрестности Кестхейя, скорее всего можно думать, что это было в районе Шумега. В районе Шумегер

гончарное производство было развито с периода Арпадов, традиции его продолжают и поныне.

В дальнейшем мы стремились проследить аналогично рисунку, отпечатанного на дне горшка. Их была такая масса, что мы и не стремились к полноте. Рисунок, отпечатанный на дне горшка, изображает прямой крест обрамленный двойным кругом, в секторах круга, разделенного крестом, находится по точке. Во внутреннем круге частая, во внешнем — редкая штриховка.

Сопоставив параллели, видим, что тип рисунка существует от неолита до наших дней. Такая продолжительная живучесть, а также территориальное распределение показывают, что ему нельзя приписывать этнического значения.

Прямой крест или прямой крест, заключенный в круг, — символ солнца. Точно так же символ солнца и такой крест, где в секторах, образуемых линиями креста, расположены точки. Языческий символ солнца в христианстве стал эмблемой Христа. На связь Христа и солнца указывают многочисленные места из библии, таким образом, преемственность понятна.

Значительная, отражательная роль креста известна в местах, свободных от влияния христианства, у примитивных народов, а также в древности. Значение креста естественно, символизирует ли он солнце или Христа.

Рисунки, отпечатанные на дне керамической посуды периода Арпадов, различного типа, но для каждого типа можно определить точно его предысторию, восходящую к древности. Это очень важно при оценке роли рисунка на дне посуды. Важно, между прочим, то, что языческие символы солнца позднее все до одного стали эмблемой Христа. Рисунки на дне горшка были призваны защитить содержимое посуды от порчи.

В нынешних этнографических параллелях эта мысль, корень ее, во многих случаях и во многих местах явно прослеживается.

Первые пластические знаки, обозначенные на посуде, которые не только в смысле содержания, т. е. в смысле формы, но и по техническому воплощению можно рассматривать как клеймо на дне посуды, появились на керамике в районе северных Альп в поздний период железного века. С такими же знаками мы встречаемся в паннонийском времени римских императоров, норкумском и долматском материалах. В дальнейшем в позднеаварской керамике, относящейся к так называемой грифо-плетевой группе, в VIII веке снова появляются у нас изображения, которые как по техническому решению, так и по типу рисунков можно рассматривать как клейма на дне посуды.

Позднеаварские клейма на дне керамической посуды нельзя рассматривать как продолжение местной традиции, но можно объяснить только появлением и обоснованием на этих местах новой этнической группы. Предысторию клейм на дне керамической посуды надо искать в районе Кавказа, в материалах шалтовской культуры. Их появление в Карпатском бассейне объясняется поселением здесь отдельных этнических групп вышеупомянутой культуры.

Связь с христианством сделала возможным, что употребление клейм в X—XII вв. следовало обычным в Средней и Восточной Европе.

Карой Шаги